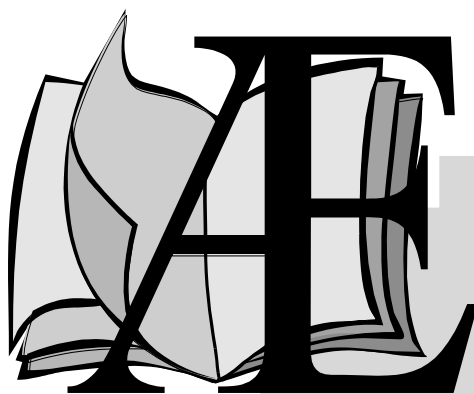

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ТИЛШУНОСЛИК НАЗАРИЯСИ

(маърузалар матни)

НАМАНГАН - 2012

Маъруза матнида умумий тилшунослик фани, жаҳон тилшунослиги тарихининг асосий босқичлари, етакчи йўналишлари, мактаблари, таълимотлари ва тилшунос алломалар ҳақида маълумот берилади.

Маъруза матни ўзбек филологияси йўналиши бўйича таълим олаётган бакалавр босқичи талабалари учун мўлжалланган.

Ўзбек тили ва адабиёти кафедрасининг 2012 йил 27 августдаги 1- сонли қарори билан тасдиқланган

Тузувчи:

И.Дарвишов

Тақризчилар:

ф.ф.д. доц. Ҳ.Усмонова.
ф.ф.н. доц. Д.Бобохонова

ТИЛШУНОСЛИК НАЗАРИЯСИ

(маърузалар матни)

Ўзбек филологияси йўналиши бўйича таълим олаётган бакалавр босқичи талабалари учун

СЎЗ БОШИ

«Тилшунослик назарияси» фани тилшунослик фанлари сирасида энг мураккаб ва кенг камровли илмий-назарий, фалсафий фан сифатида ажралиб туради. Ушбу фаннинг мураккаблиги, кенг камровли ва фалсафий фан эканлиги бевосита ўрганиладиган ўта жиддий муаммолар билан, фикр юритиладиган долзарб масалалар билан, лисоний ходисаларнинг (фактларнинг) моҳияти билан, уларга қайси нуқтаи назардан ёндашиш билан, уларни чуқур таҳлил қилиш ва улардан объектив илмий хулосалар чиқариш билан белгиланади.

«Тилшунослик назарияси» фанининг фаоллик кўрсатиш чегараси «чексиз» бўлиб, айти фан ўз кузатишларини жаҳон тилшунослиги тарихига оид зарур масалалардан, етакчи оқимлар ва йўналишлардан бошлаб, ҳозирги тилшуносликнинг энг муҳим ва мураккаб назарий муаммоларини, таълимотларини ўрганиш билан - нафақат тилшуносликнинг балки барча фанлар учун методологик асос бўлиб хизмат қиладиган диалектик фалсафа ҳамда психология, мантиқ каби фанларга ҳам бевосита алоқадор бўлган муаммоларни қамраб олиши билан яқунлайди.

Айтилганларнинг исботи сифатида «Тилшунослик назарияси» фани ўрганадиган асосий муаммолар қаторига қуйидагиларни киритамиз.

1. Тил ва жамият (миллат).
2. Тил ва тарих.
3. Тил ва тафаккур.
4. Тил семиотик объект сифатида.
5. Тил ва нутқ.
6. Тил система ва структура сифатида.
7. Тилда субстанция ва форма.
8. Тил белгиси ва маъно.
9. Тил ва ёзув.
10. Тилни тадқиқ қилиш усуллари ва бошқалар.

«Тилшунослик назарияси» фани талабаларга нима учун керак?

«Тилшунослик назарияси» фани, даставвал, талабаларни назарий жиҳатдан тайёрлаш учун, уларни шу йўналишда пухта, «хушёр» қилиш учун зарур. Назарий масалалар билан мукамал қуролланган талабаларгина (фақат талабалар эмас) том маънодаги филолог - тилшунос сифатида шаклланади. Шунингдек, улар тил ходисалари таҳлилидан илмий хулосалар, ғоялар чиқара олади, ходисалар моҳиятига алоҳида эътибор беради, назария билан амалиётни диалектик муносабатда олади. Тил ва нутқ бирликларини чуқур ўрганиш жараёнида диалектик фалсафанинг шакл ва мазмун, умумийлик ва хусусийлик, моҳият ва ҳодиса, сабаб ва оқибат, имконият ва воқелик каби категориялари нуқтаи назаридан, шуларга асосланган ҳолда фикр юритади, кузатишлар олиб боради.

«Тилшунослик назарияси» фани талабаларнинг умумлингвис-тик тайёргарлигини, билим даражасини кенгайтиради ва чуқурлаштиради, янги назария ва фактик материаллар билан таништиради, мустақил, ижодий фикр-мулоҳаза юритишга, изчилликка ўргатади, назарий савиясини юксалтиради, уларни илмий тадқиқотнинг, лисоний таҳлилнинг методологияси ва методикаси билан қуроллантиради.

«Тилшунослик назарияси» фани ҳақида айтилган фикрлардан келиб чиқиб, ушбу фан бўйича рус ҳамда ўзбек тилшунослигида яратилган ишларга ижодий ёндашган ва улардан фойдаланган ҳолда ўқув қўлланмасида қуйидаги долзарб масалаларга, аниқроғи, даставвал, биринчи масалага тўхталамиз, фикр юритамиз. Булари

1. Тилшунослик тарихи.
2. Тилшуносликнинг назарий масалалари.
3. Тилшунослик методлари.

Тилшунослик тарихи

И. Қадимги асрлар тилшунослиги

Тилшунослик алоҳида, мустақил фан сифатида XIX асрнинг биринчи чорагида (1816 йилда) фанлар оламига кириб келди. Шак-шубҳасиз, тилшунослик ҳам бошқа қатор фанлар каби тадқиқотлар, тажрибалар, изланишлар, ғоялар, кузатишлар натижаси, «маҳсули» сифатида ўзининг алоҳида ўрганиш объектига ва текшириш методига эга бўлди.

Қатъий айтиш мумкинки, жаҳон тилшунослиги фани ҳам шу кунги тараққиёт босқичига етиб келгунча узоқ тарихий тараққиёт даврини, «ўсиш» даврини босиб ўтди. У турли мактаблар, оқимлар, таълимотлар таъсирида бўлди, олимлар томонидан лисоний ҳодисалар ҳақида айтилган фикрлар қарама қаршилигига, тил ҳодисалари ҳақида яратилган жуда кўплаб манбаларга «ғувоҳ бўлди», шаклланди. Аниғи, тилшунослик фани ҳам жаҳон фанлари системасида ўзига хос ва ўзига мос доимий мустақкам ўрин эгаллади.

Тилшунослик фанининг қадимги энг муҳим манбалари, таълимотлари, оқимлари, илк бор, қадимги Ҳиндистон, қадимги Юнонистон ва қадимги Рим мамлакатларида майдонга келди.

Ўрта ва янги асрларда эса тил ҳақидаги фан Оврупода, Арабистон ва Ўрта Осиёда тараққий қилди.

Қадимги ҳинд тилшунослиги

Қадимги Ҳиндистон жаҳон тилшунослиги тарихида тилшунослик фанининг бешиги, маркази сифатида тан олинади ва умум томонидан эътироф этилади. Бу-мутлақ ҳақиқат. Чунки тил масалаларига бўлган қизиқиш, тилга оид ҳодисалар билан жиддий ва пухта шуғулланиш илк бор Ҳиндистонда - ҳинд олимлари, филологлари томонидан бошлаб берилди. Айни жараённинг бошланиши даставвал соф амалий аҳамиятга эга бўлди. Аниқроғи, 15 аср илгари ёзилган қадимги ҳинд адабий тили ёзувида - санскритда яратилган қадимги ҳиндларнинг диний мадҳиялари - Ведалар¹ тили даврлар ўтиши билан мамлакат аҳолисининг сўзлашув тилидан (пракритдан) фарқланиб қола бошлади. Яъни қадимги ёзма ёдгорликлар тили (ёзма нутқ) билан сўзлашув тили (жонли нутқ) орасида ажралиш, номослик, «зиддият» юзага келди. Ушбу зиддиятни, фарқланишни йўқотиш учун ҳинд

---

¹ Ведалар-ўн китобдан иборат бўлган диний мадҳиялар-гимнлар, диний қўшиқлар ва афсоналар тўплами. Буларнинг ичида энг қадимийси ва энг муҳими Ригведа (мадҳиялар тўплами) ҳисобланади.

олимлари қадимий ёзма ёдгорликлар тилини ўрганишга, тадқиқ қилишга, уларни оммавийлаштиришга жиддий киришдилар. Улар қадимги Ҳиндистонда алоҳида эътиборга, ҳурматга сазовор бўлган Ведалардаги маъноси тушунарли бўлмаган сўзларни аниқлаб, уларнинг маъносини изоҳладилар, шарҳладилар. Ведалар тилига оид махсус изоҳли луғатлар туздилар, матнни фонетик ва грамматик жиҳатдан таҳлил қилдилар. Хуллас, Ведалар тилидаги сўз ва жумлалар маъносини, уларнинг аниқ талаффузини, шаклини сақлаб қолишга бўлган қатъий интилиш қадимги Ҳиндистонда тилшуносликнинг юзага келишига асосий сабаб бўлди.

Ҳиндлар қадимий даврда энг буюк фонетикачи ва грам-матикачи сифатида танилганлар. Улар фонетика соҳасида Юнонлардан ҳам олдин унли ва ундош товушларни фарқ-лаганлар, портловчи ва сирғалувчи, жарангли ва жарангсиз то-вушларни, товуш бирикмаларини, бўғин, урғу, интонация, чў-зиқлик ва қисқалик каби фонетик ҳодисаларни, жараёнларни билганлар. Шулар юзасидан мукамал маълумотлар қолдирганлар. Қадимги ҳинд тилшунослигида фонема ҳақида ҳам муайян тушунчалар бўлган.

Қадимги ҳиндлар сўзларнинг фақат маъно томонидагина эмас, балки товуш томонида ҳам ўзгаришлар бўлишини бил-ганлар. Шунга кўра улар сўзларнинг товуш жиҳатига алоҳида эътибор берганлар. Товуш ҳақида, товушларнинг ўзгариши ҳақида тадқиқот ишларини олиб борганлар. Шунингдек, қадимги ҳиндлар товушларнинг физиологик - артикуляцион хусусият-лари, бошқа товушлар билан алмашилиши, бир товушнинг бошқа товуш таъсири билан ўзгариши (комбинатор ўзгариш) каби ҳодисаларни аниқлашга ҳам эътибор берганлар. Улар товушларнинг артикуляцион – физиологик хусусиятларини ҳи-собга олган ҳолда тасниф қилганлар. Шу асосда, юқорида айтилганидек, товушларни унли ва ундошларга ажратганлар, нутқ аъзоларининг яқинлашувидан унлилар, бир-бирларига таъсиридан, яъни тегишидан ундошлар ҳосил бўлишини қайд этганлар.

Агар юнон филологлари товуш алмашинуви масаласига умуман аҳамият бермаган бўлсалар, ҳинд тилшунослари бу жа-раёнга алоҳида эътибор берганлар, тадқиқот олиб борганлар, айти жараёнининг ўзига хосликларини аниқлаб берганлар. Қиёсланги санскрит тилига оид сўзларда, масалан, видма сўзи «биз биламиз» маъносини берса, veda «мен биламан» тушунчасини, vaidyaas сўзи эса «олим», «илмли» маъносини беришини кўрсатиб берганлар. Қайд этилган маъно (тушунча) ўзгаришлари эса и – е - ай унли товушларнинг алмашинуви натижаси эканлиги ҳақида ишонарли, асосли фикрларни баён қилганлар.

Қадимги ҳинд тилшунослари грамматика - морфология соҳасида ҳам анча ишларни амалга оширдилар. Улар бу йўналишда ҳам грек тилшуносларидан анча ўтиб кетдилар. Аниқроғи, ҳинд тилшуноси Гуру морфологиянинг уч бўлимдан ташкил топишини аниқ кўрсатиб беради ва унга қуйидагиларни киритади 1. Сўзлар таснифи (сўз туркумлари). 2. Сўз ясалиши. 3. Сўз ўзгариши.

Ҳиндлар тўртта сўз туркумини фарқлаганлари от, феъл, олд кўмакчи ва юклама.

Ҳиндларда от предмет ифодаловчи, феъл эса ҳаракат, ҳолат ифодаловчи сўз сифатида берилади. Олд кўмакчилар эса отларнинг, асосан, феълларнинг маъносини белгилайди. Юкла-малар эса маъноларига кўра 1) боғловчи ва 2) қиёсловчи каби турларга ажратилади. Олмош ва равишлар эса от ва феъл туркумларига қўшиб юборилган, алоҳида ажратилмаган.

Юнонлардан фарқли ҳолда ҳиндлар сўз туркумларини гап бўлакларидан фарқлаганлар, яъни улар билан қориштира-ганлар, адаштирамаганлар. Шунга кўра ҳиндлар, юқорида айтилганидек, отларни предмет, феълларни ҳаракат ифодаловчи сўз сифатида «баҳолаганлар».

Қадимги ҳиндлар сўзларни таҳлил қилиш, таркибини ўрганиш жараёнида уларни қуйидаги бўлақларга ажратганлари 1) ўзак, 2) суффикс, 3) қўшимча (турловчи қўшимча). Шунингдек, сўз ясовчи ва сўз ўзгартирувчи морфемалар фарқланган.

Оврупо олимлари ҳинд тилшуносларининг ишлари билан яқиндан танишиб, сўзлардан ўзак, сўз ясовчи ва сўз ўзгар-тирувчи морфемаларни ажратишга «киришганлар».

Ҳиндлар отларда етгита келишикни қайд этганлари 1) бош келишик, 2) қаратқич келишиги, 3) жўналиш келишиги, 4) тушум келишиги, 5) қурол келишиги, 6) чиқиш (аблатив) келишиги, 7) ўрин келишиги.

Ҳинд тилшунослари кўшма сўзларнинг ўттизга яқин турини фарқлаганлар. Улар кўшма сўзларнинг тузилишида компонентлар орасидаги муносабатларга эътибор берганлар. Масалани от+от//феъл; сифат// сифатдош //равиш+от // сифат//феъл; сон+от ва бошқалар.

Ҳинд грамматикачилари феъл туркумининг морфологик категорияларини мукаммал ишлаган эдилар. Улар феълнинг уч замонга бирлашадиган етти хил замон формасининг ҳозирги замон, ўтган замоннинг тугалланган, тугалланмаган, узоқ ўтган замон турларини, келаси замон, одатдаги келаси замон ва жуда кам қўлланиладиган шарт феъли шаклини ажратганлар.

Ҳиндлар қадимги даврлардаёқ феълнинг тўртта майлини - аниқлик, истак, буйруқ ва шарт майлларини билганлар.

Феълнинг аниқ, ўрта ва мажхуллик нисбатлари ажратилиб, ҳар бири алоҳида таърифланган, тавсифланган.

Ҳиндлар санскрит тилида феълнинг учта шахс ва учта сони бирлик, жуфтлик ва кўпликларга кўра тусланишни кўрсатганлар.

Ҳинд тилшунослари фикр ифодалаш бирлиги бўлган гапнинг муҳимлигини инкор қилмаган бўлсалар-да, синтаксис масалалари билан махсус шуғулланмаганлар. Улар синтаксисда сўзларнинг бирикиш тартиби, келишик, замон ва майл формаларининг бирикиши каби масалаларни ўрганиш билан чегараланганлар. Сўз фикр ифодалаш имкониятига эга эмас, яъни сўз гапдан ташқари мавжуд эмас деб, гапни тилнинг асосий бирлиги ҳисоблаганлар.

Хуллас, қадимги ҳиндлар фонетика ва морфологияга нисбатан синтаксис масалаларида анча бўш бўлганлар.

Панини грамматикаси

Қадимги ҳиндларнинг энг машҳур тилшуноси Панинидир. У бизнинг эрамизгача бўлган ИВ асрда яшаб ижод этди. Панини ўзигача бўлган давр тилшуносларининг қўлга киритган ютуқларини умумлаштириб, улардан фойдаланган ҳолда классик санскритнинг (қадимги ҳинд адабий тилининг) энг машҳур грамматикасини яратди. Унинг ушбу асари «Аштадхьян» номи билан аталади. Панини грамматикаси тўрт мингга яқин (3996 та) қисқа ва лўнда шеърӣй усулда ёзилган, осонлик билан эсда қоладиган қоидаларни (сутр) ўз ичига олади.

Панини грамматикаси соф эмпирик ва тасвирий характерга эга бўлиб, унда санскрит (қисман Веда) тилининг фонетикасига, морфологиясига, сўз ясалиши ва синтаксисига оид фикрлар жамланган.

Ушбу тадқиқот тили - ундаги қоидалар ниҳоятда ихчам ва қисқа бўлганлиги, асар тили ўзига хос терминологияга эгалиги сабабли Панини тадқиқоти узоқ вақтгача овруполик олимларга тушунарли бўлмади. Биринчи бўлиб, асар мазмунини, ундаги ғояни рус тилшунос олими О.Бётлинг изоҳлаб берди.

Панини ўз давридаёқ тилни система сифатида тушунди, сўз туркумларини фарқлади, сўз таркибини ўрганди, ўзак, қўшимча, урғу, интонация ва бошқа ҳодисалар ҳақида маълумот берди.

Панинининг саккиз бўлимдан иборат классик санскрит масалаларига оид грамматикаси Ҳиндистонда деярли икки минг йил давомида энг асосий ва энг муҳим қўлланма бўлиб хизмат қилди. Эрамизнинг ХИИИ асрларидагина санскритнинг ҳинд олими Вопадаева тузган янги грамматикаси майдонга келди.

Яски (эрамиздан аввалги V аср)

Яски (Яска) Ҳиндистоннинг машҳур тилшуносидир. У сўз ҳамда сўзнинг морфологик таркиби, маъноси, вазифаси ҳақи-да фикрларини ёзиб қолдирган. Яски сўзнинг предметни бевосита акс эттирмаслигини, сўз билан, яъни унинг товуш томони билан предмет ўртасида маънонинг мавжудлигини тўғри таъкидлайди. Сўз маъно туфайли предметни номлаш имкониятига эгаллигини қайд этади.

Тилшунос Ведалар тилини кенг изоҳлаб, тушунтириб берувчи асар яратади ва бунда ўзигача бўлган тадқиқотчилар ишларини, умумлаштиради.

Хуллас, қадимги Ҳиндистоннинг тилшунослик соҳасидаги ютуқлари улкан бўлиб, улар ўз муваффақиятлари билан жаҳон тилшунослиги фанига катта ҳисса қўшдилар. Уларнинг таълимотлари, ғоялари юнон ва араб тилшунослигига жиддий таъсир қилди. Ҳинд тилшунослиги Оврупога ХВІІІ асрнинг ўрталарида етиб келди.

Ўрта Осиёда эса ҳинд тилшуносларининг таълимотлари анча илгари маълум бўлган. Жумладан, буюк бобокалонимиз хоразмлик Абу Райҳон Беруний (X – ХІ аср) санскритни яхши билган, Ҳиндистонга махсус бағишланган «Ҳиндистон» номли асар ҳам яратган.

Энг муҳими шундаки, ҳинд тилшуносларининг жаҳон тилшунослигига қўшган бекиёс ҳиссаси санскрит билан белгиланади. Тилшунос олимларнинг санскрит билан яқиндан танишуви жаҳон фанида қиёсий - тарихий тилшуносликнинг юзага келишига сабаб бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. Т., 1972.
2. В.И.Кодухов. Общее языкознание. М., 1974.
3. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений. М., 1979.
4. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.
5. Т.А.Амирова, Б.А.Ольховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975.

Қадимги юнон тилшунослиги

Қадимги Юнонистон Оврупо тилшунослиги фанининг маркази ҳисобланади.

Файласуфлар ва шоирлар ватани бўлган қадимги Юнонистонда тил масалалари даставвал файласуфлар томо-нидан ўрганилган.

Юнон файласуфлари тил масалаларини ўрганиш жараёнида тадқиқот муаммоларини, йўналишларини ҳам белгилаб оладиларки, бу йўналишлар умумий, назарий, лисоний - фалсафий муаммолар сифатида намоён бўлади.

Қадимги Юнонистонда тилшунослик юнон фалсафасининг етакчи қисми сифатида юзага келади ва бу соҳада жуда катта, салмоқли ишлар қилинади.

Қадимги Юнонистонда ҳам қадимги Ҳиндистондагидек матнларни ўрганиш, сўзларни таҳлил қилиш, уларга изоҳ бериш, моҳиятини очиш каби масалалар фонетика, грамматика ва лексика соҳалари билан жиддий шуғулланишга, шу йўналишларда муҳим тадқиқот ишларини олиб боришга сабаб бўлди.

Юнон тилшунослигининг таракқиёти икки даврга бўлинади

1. Фалсафий давр.
2. Грамматик давр.

1. Тилшуносликнинг фалсафий даври

Юнонистонда тилшуносликнинг фалсафий даври икки аср давом этади. Бунда тилга фалсафанинг бир қисми сифатида қараш, тил ҳодисаларининг моҳиятини фалсафий

жиҳатдан очиш ва тушунтириш, тахминлар, хулосалар чиқариш, ғоялар яратиш айна даврнинг энг муҳим хусусияти ҳисобланади.

Тилшуносликнинг фалсафий даврида қадимги Юнонистонда мавжуд бўлган деярли барча фалсафий мактаблар, оқимлар, йўналишлар тил масалалари билан фаол шуғулланганлар. Фикр юритилаётган даврнинг ўта долзарб ва энг муҳим муам-моларидан бири сўз муаммоси, сўзнинг табиий ҳодисами? ёки шартли ҳодисами? эканлиги ҳақидаги баҳс, мунозара бўлиб, бу масала атрофида фикрлар қарама-қаршилиги, файласуфларнинг айна масалани ҳал қилишда тарафма - тараф бўлиб, «жангга» киришиши, тадқиқот ишларини олиб бориши кизиқ кетди. Аниқроғи, бу даврнинг асосий, бош масалаларидан бири сўз билан маъно орасидаги, предмет билан унинг номи орасидаги муносабат масаласи эди.

Бошқача айтганда, предмет билан унинг номи ўртасида қандай муносабат мавжуд? Сўздаги товуш билан маънонинг боғланиши қандай юз беради? Бу боғланиш табиат томонидан бериладими ёки сўзлашувчилар томонидан келишилган ҳолда юз берадими? ёки маълум қонун - кўрсатма билан тайинланадими?, «муайян урф - одат билан боғланадими? ёки одамлар томонидан белгиланадими. Яъни бу жараён онгли, ихтиёрий равишда амалга ошириладими? ва бошқалар.

Тилшуносликнинг фалсафий даврида сўз билан предмет орасидаги муносабат масаласини ҳал қилишда Гераклит ва унинг тарафдорлари қуйидаги ғояни илгари сурадилар. Улар ҳар бир ном ўзи англатаётган нарса, предмет билан ажралмас алоқада, боғланишда бўлиб, номларда предметларнинг моҳияти намоён бўлади, «очилади». Аниқроғи, сувда дарахтлар, кўзгуда ўзимиз акс этганидек ҳар бир ном ўзи ифодаляётган предметнинг табиатини, моҳиятини акс эттиради, деган фикрни илгари сурадилар. Яна ҳам аниги предмет билан уларни англатувчи сўзлар орасидаги боғланиш табиат томонидан берилган бўлиб, бу боғланиш табиий, зарурий боғланиш ҳисобланади.

Хулоса шуки, оламда мавжуд бўлган барча нарса -предметларнинг табиат томонидан берилган, ўзига мос ва хос номлари, «тўғри» номлари бор. Сўзлар табиат томонидан яратилган. Табиат ҳар бир предмет учун алоҳида ном белгиллаган, ном берган.

Демокрит ва унинг тарафдорлари эса сўз ва предмет муносабати масаласида Гераклит ва унинг тарафдорларига қарши қуйидаги ғояни илгари сурадилар. Улар айтади нарса, предметларнинг номлари, сўзлар уларнинг табиатига қараб, моҳиятига мувофиқ ҳолда қўйилмайди, балки номлаш жараёни одатга кўра, одамларнинг ўзаро келишувига, улар томонидан белгиланишига кўра амалга ошади. Демак, предметларга номлар табиат томонидан эмас, балки жамият томонидан берилади.

Демокрит ва унинг тарафдорлари ўз ғояларининг тўғри-лигини исботлаш учун яна қуйидаги фикрларни ҳам баён қиладилари 1) кўп сўзлар бир неча маънога эга бўлиб, шунга мувофиқ улар турлича предметларни ифода этади; 2) кўпгина тушунчалар бир қанча номга, атамага эга бўлади; 3) тилнинг табиийлиги ғоясидан келиб чиқадиган бўлсак, у ҳолда кўпгина предметларнинг бир нечта номга эга бўлиши мумкин эмас; 4) вақт ўтиши билан бир сўз ўрнига бошқаси юзага келади. Яъни муайян предмет номи ўзгариб, бошқа номга, атамага эга бўлади; 5) кўпгина тушунчалар сўз ифодасига, номга эга эмас. Демак, - дейди Демокрит ва унинг тарафдорлари, бир вазиятда сўзлар етишмаса, бошқа вазиятда улар ортиқча, кўп. Яна бошқа бир ҳолатда сўзлар қатъий эмас, яна бошқа бир вазиятда эса сўзлар камлик қилади. Демокрит фикрича, бундай ҳолат, асосан, одамлар фаолияти билан боғлиқ бўлиб, улар томонидан юзага келади, табиат томонидан эмас.

Шундай қилиб, Демокрит ва унинг тарафдорлари нарса, предмет номлари табиат томонидан, табиий берилган эмас, деган ғояни илгари сурадилар ва айна фикрнинг тўғрилигини тилда мавжуд бўлган омоним ва синоним сўзлар билан исботлайдилар. Ҳақиқатан, бир-биридан фарқ қиладиган турли нарсаларнинг номлари (сўзлар) қандай қилиб бир хил (омоними от, ёш, қирқ, кўк, сон, кўр, тил, тер, қўй, қув) ёки бир нарсанинг қандай қилиб бирдан ортиқ номи (синоними бош, калла; жанжал, ғавғо, тўпалон, ғалва, машмаша; бўкмоқ, ивимоқ; кулмоқ, илжаймоқ, жилмаймоқ, тиржаймоқ, ишшаймоқ) бўлишини Гераклит тарафдорларининг таълимоти-мослик, «тўғрилиқ» таълимоти асосида изоҳлаб

бўлмайди. Чунки синонимлар товуш томонидан фаркли бўлади; агар сўзнинг товуш томони предметнинг моҳияти, хусусияти билан бевосита боғланган бўлса, демак, синонимлар турли хил хусусиятни ифодаловчи сўзлар сифатида битта предметни англатишлари мумкин эмас. Қолаверса, табиатдаги ҳамма предметлар ҳам ўз номларига эга эмас.

Тилшуносликнинг фалсафий даврида энг долзарб муаммо бўлган предмет ва унинг номи орасидаги муносабат масаласи Платоннинг «Кратил» номли асарида ҳам мукамал баён қилинади.

Тилшуносликнинг фалсафий даврида тил масалалари билан жиддий ва баракали шуғулланган оқимлардан бири стоицизм ҳисобланади. Стоицизм таълимотининг вакиллари бўлган стоиклари Хрисипп, Кратес ва бошқалар ўз таълимотларида жаҳондаги номувофиқликка ҳамма нарсаларнинг мақсадга мувофиқ бўлишини қарама - қарши қўйадилар. Шунга кўра улар тилни кишиларнинг руҳида табиат талабига кўра пайдо бўлган дейиш билан бирга сўз предметнинг табиий хусусиятини ифода қилади, деб айтганлар. Стоиклар сўзловчи гапирганида сўз орқали у предметнинг табиати ҳақида қандай таассуротда бўлса, эшитувчида ҳам худди шу хусусиятлар ҳақидаги таассурот туғилади, деб ўйлаганлар.

Стоиклар предмет ва унинг номи орасидаги муносабат масаласида Гераклит ва унинг тарафдорлари таълимотини қувватладилар. Яъни улар ҳам предмет ва унинг номи (сўз) ўртасида мослик, мувофиқлик мавжуд деб ҳисоблар эдилар.

Айни вақтда стоикларнинг муҳолифи бўлган Эпикур ва унинг таълимоти тарафдорлари эса Демокритнинг фикрини қувватлаб, сўзлар ва предметлар орасидаги алоқа, боғланиш табиий бўлиши мумкин эмас. Чунки нарсаларнинг моҳияти билан уларнинг номи орасида қарама-қаршилиқлар жуда кўп, деган фикрни илгари сурганлар.

Эпикурчилар предмет билан унинг номи орасидаги алоқа тасодифий, бу алоқани дастлаб тилни ўзаро келишувчилик асосида ижод қилган кишилар яратган. Ана шундай тасодифийлик бўлмаганида эди, барча халқлар бир-бирларининг тилларига тушунган бўлар эди, дейишади.

Тилшуносликнинг фалсафий даврида ўзаро қизғин кураш олиб борган етакчи оқимлардан, йўналишлардан яна бири аналогистлар ва аномалистлар - қарама - қарши ғоядаги файласуфлар гуруҳи эди.

Улар тил ҳодисаларида аналогия мавжудми? ёки ано-малиями?, қонуният мавжудми ёки қонуният йўқми?, деган фикр билан қуролланиб, тил билан объектив борлиқ, сўз билан предмет орасидаги муносабат масаласини ҳал қилишга киришадилар.

Машҳур юнон грамматикачиси Аристарх бошчилигидаги аналогистлар оқими тилнинг грамматик қурилиши ва луғат таркиби билан борлиқ орасида мослик, мувофиқлик - ўхшашлик мавжуд, деган ғояни илгари суришади. Улар юнон ва латин тилларида отнинг уч хил грамматик жинси (род)и эркаклар жинси, аёллар жинси ва ҳар икки жинсга ҳам тегишли бўлмаган оралиқ жинс мавжудлигини айтишади. Шунга кўра улар предметлар эркаклар жинсига, аёллар жинсига ёки оралиқ жинсга тегишли бўлади, дейишади.

Аномалистлар оқимининг етакчиси стоик Кратес ва унинг тарафдорлари эса ушбу ғояга зид фикрни, зид ғояни илгари суришади. Яъни улар айтади тилнинг таркиби ва грамматик қурилиши билан борлиқ орасида тўла мослик, ўхшашлик йўқ; биз доим турли тенгсизликка, мослик меъёридан четга чиқиш-ларга дуч келамиз. Масалан, тилдаги уч грамматик жинс атрофимиздаги нарсаларга реал равишда тўғри келади, деб ҳисоблаш беъманиликдир. Ҳақиқатан ҳам, масалан, рус тилидаги черепаха (тошбақа), белка (олмахон) сўзлари шаклига қараганда грамматик жиҳатдан аёллар жинсига мансуб бўлиши керак эди. Амалда эса ўша ҳайвонларнинг эркаги ҳам, урғочиси ҳам бир хилда черепаха, белка дейилади. Шунингдек, рус тилидаги дятел (қизиштиштон) сўзи ўз шаклига кўра фақат эркаклар жинсига нисбатан қўлланаверади. Демак, бу ерда тил аномалияси мавжуд бўлиб, шакл билан мазмун орасида мослик йўқдир.

Тилшуносликнинг фалсафий даврида қадимги юнон фай-ласуфлари Анаксимен, Продик, Протагор, Платон, Аристотеллар тил масалаларига оид асарлар яратганлар ва ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган асосли фикрларни баён қилганлар.

Анаксимен (бизнинг эрамизгача бўлган 560-502й).

У «Рикторика» асари билан стилистика фанининг асосини яратди.

Продик (бизнинг эрамизгача бўлган V аср).

Продик синонимика масалаларини ишлаб чиқди. У маъно жиҳатдан ҳар бир маънодош сўзнинг ўзига хос хусусиятлари-ни, маъно оттенкаларини, қирраларини фарқлашга ўргатди.

Протагор (бизнинг эрамизгача бўлган 480-410 й).

Протагор отларнинг родларини (жинсини), феъл замон-ларини ва гапларнинг турларини фарқлади.

Шунингдек, айна давр файласуфлари от ва феълларни фарқлаб, гапнинг от билан феълнинг боғланишидан ҳосил бўлишини таъкидладилар.

Платон (бизнинг эрамизгача бўлган 427-347 й).

Ўз даврининг дастлабки йирик файласуфи Платон этимология фанининг асосчиси сифатида эътироф қилинади. У мантикли нутқда икки турдаги сўзларни отларни ва феълларни фарқлади. Гапда эга вазифасида келган сўзни от деб, кесим вазифасида келган сўзни феъл деб, атади. Феълнинг от ҳақида нима тасдиқланишини англатадиган сўз эканлигини қайд этди.

Аристотель (бизнинг эрамизгача бўлган 348-322 й).

Ўз даврининг иккинчи буюк қомусий олими - файласуфи Аристотель тилга оид масалаларни мантиқ билан боғлиқ ҳолда ўрганди ва у биринчи бўлиб, грамматикани мантиқдан ажратди.

Аристотель ҳам, Платон каби, от - эгани ва феъл - кесимни тан олди. Бу гуруҳга қўшимча қўмакчи сўзларни-боғлов-чиларни ҳам киритди. Яъни сўзларни уч туркумгаи от, феъл, боғловчи ҳамда юклама кабиларга бўлди. От ва феълларни мустақил маънога эга сўзлар сифатида, боғловчи, юкламани эса фақат грамматик вазифа бажарувчи сўз сифатида қайд этди.

Аристотель ўз давридаёқ гапни фикр ифодаловчи нутқ бирлиги деб, таърифлади. Шунингдек, у келишиклар, товушлар ҳақида ҳам маълумот берди. Масалан, у фонетикада унли ва ундош товушларни ажратди.

Юқорида айтилганлардан бир мунча фарқли ҳолда тилшуносликнинг фалсафий даврида стоиклар нутқда сўзларни беш гуруҳгаи феъл, боғловчи, артикль, атоқли отлар ва турдош отларга ажратдилар.

Шунингдек, улар ушбу сўзларнинг барчаси ҳам маънолидир, дейишди. Стоиклар отларда бешта келишикни фарқладилари бош келишик, қаратқич келишиги, жўналиш келишиги, тушум келишиги ва чақириш (звательный; чиқиш) келишиги.

Стоиклар ўша даврдаёқ нутқни иккигаи ташқи нутққа ва ички нутққа бўлиб, ўргандилар. Улар юнон тилида 24 та товуш борлигини айтиб, буларни унли ва ундош товушларга ажратдилар.

Хуллас, тилшуносликнинг фалсафий давридан ҳозирги тилшунослик учун муҳим бўлган икки таълимот қолди

1. Тилнинг элементлари, бирликлари (сўз ва гап) – ишора, белги.
2. Тил бирликлари маъно, фикр билан шартли боғланган.

2. Тилшуносликнинг грамматик даври

Тилшуносликнинг грамматик даври қадимги юнон тилшунослигида Искандария даври деб юритилади. Миср давлатининг маркази бўлган Искандария македониялик Искандар номи билан боғлиқ эди. У босиб олган Шарқ мамлакатларида юнон тили, маданияти, фалсафасининг таъсири натижасида юнон маданияти, Шарқ маданияти билан қўшилиб кетиб, аралаш маданият - эллинизм юзага келади.

Искандария эллинизм маданиятининг йирик марказларидан бири ҳисобланган. Умуман, бизнинг эрамизгача бўлган ИИИ асрдан бошлаб, бирорта ҳам шаҳари на Афина, на Рим юксак маданият намунаси ва илмий марказ бўлган Искандария шаҳри билан тенглашолмас, рақобат қилолмас эди.

Хуллас, юнон тилшунослиги, айниқса, эллинизм даврида-юнон - шарқ даврида (бизнинг эрамизгача бўлган 334-31й) тараккий қилди, ривожланди.

Александрия грамматика мактабининг энг йирик вакиллари Зенодот, Аристарх, Дионисий, Аполлоний Дискол ва бошқалар.

Зенодот (тахминан бизнинг эрамизгача бўлган 250 й).

У 800.000 дан ортиқ кўлэзма манбаларга эга бўлган машхур Искандария кутубхонасининг биринчи раҳбари. Зенодот ва бошқа юнон филологлари Гомер, Эсхил, Софокл ва бошқаларнинг асарлари устида фаол тадқиқот ишларини олиб бордилар. Улар ушбу асарларнинг луғат таркиби ва грамматикасига оид шарҳлар устида меҳнат қилдилар. Зенодот артиклини, олмошларни фарқлади.

Аристарх (бизнинг эрамизгача бўлган 215-143 й).

Искандария мактабининг энг машхур ва етакчи олими самофракиялик Аристарх узок йиллар давомида Искандария кутубхонасини бошқарди. У ўзининг 40 га яқин шогирдлари билан илмий-тадқиқот ишларини олиб борди. Улар Гомер асарларини мукаммал ўрганиб, текшириб чиқилган тўлиқ матнини яратишди.

Аристарх сўз туркуми ҳақидаги таълимотни мукаммал ишлаб чиқди ва саккизта сўз туркумини ажратди. Булари от, феъл, сифатдош, артикль ёки кўрсаткич, олмош, олд кўмакчи, равиш ва боғловчи.

Дионисий (бизнинг эрамизгача бўлган 170-90 й).

Аристархнинг шогирди фракиялик Дионисий ўзигача бўлган тадқиқотчиларнинг ишлари ва тажрибаларини ўрганиб, улардан фойдаланиб, римликлар учун «Грамматика санъати» номли системалаштирилган дастлабки юнон грамматикасини яратди.

Дионисий таълимотига кўра сўз сўзлашув нутқининг (боғланган нутқнинг) энг кичик бўлаги (қисми)дир. Гап (ёки нутқ) эса сўзларнинг ўзаро муносабатидан, боғланишидан ҳосил бўлиб, тугал фикр ифодалайди.

Дионисий грамматикасида от туркуми ҳақида қуйидаги фикр бериладигани от келишик ва сонга кўра ўзгарувчи туркумдир. У сифатларни ҳам отга киритади.

Дионисий феъл ҳақида фикр юритиб, феълнинг келишиксиз сўз туркуми бўлиб, замон, шахс, сон, майл, нисбат, тусланиш ва бошқаларга эга эканлигини айтади. Феълнинг бештаи аниқлик, буйрук, истак, тобелик ва ноаниқлик майлларини; феълнинг учтаи ҳаракат, ўзлик ва ўрта нисбатларини; феълнинг учтаи бирлик, жуфтлик ва кўплик сонларини; феълнинг учтаи биринчи-нутқни сўзлаган, иккинчи-нутқ йўналтирилган ва учинчи-сўз юритилган (ўзга) шахсларни қайд этади. Грамматик замон эса ҳозирги, ўтган ва келаси замон каби турларга бўлинади. Сифатдошлар эса феъл ва отларга хос бўлган белгиларни бирлаштирадиган категория сифатида талқин қилинади.

Артикль, Дионисий фикрича, турланувчи сўз туркуми бўлиб, у турланган отдан олдин ҳам, кейин ҳам кела олади. Олмош от ўрнида қўлланиладиган сўз бўлиб, маълум шахсларни кўрсатади. Равиш турланмайдиган сўз туркумидир, феъл ҳақида маълумот беради ва феълга бирикади. Боғловчи фикрни маълум тартибда боғлайдиган ва фикрни ифодалашдаги оралиқларни кўрсата-диган сўздир. Олд кўмакчи сўз туркуми бўлиб, барча сўз туркумлари олдидан сўз таркибида ҳам, гап таркибида ҳам келади. Яъни у синтаксисда ҳам, сўз ясалишида ҳам қўлланилади.

Аполлоний Дискол (бизнинг эрамизнинг ИИ асрининг биринчи ярми)

Аполлоний Дискол бизгача етиб келган юнон тили синтаксисини яратди. У «Синтаксис ҳақида» асарида юнон тили синтаксисига оид маълумотларни берди.

Искандария мактаби вакиллари тилнинг товуш томонига ҳам катта эътибор беришди. Улар товушларни акустик принцип асосида тасвирладилар, товуш ва ҳарфларни айнан бир нарсга ҳисоблаб, уларни унли ва ундош товушларга ажратдилар. Шунга кўра ҳарфларни унли

товушлар ва ундош товушлар номи билан тасвирладилар. Унли ҳарфларни (товушларни) ўз ҳолича талаф-фуз қилинадиган ва ўзини алоҳида эшитиш мумкин бўлган товушлар сифатида, ундош ҳарфларни (товушларни) эса унлилар билангина талаффуз қилинадиган товушлар сифатида қарадилар. Шунингдек, улар бўғин, урғу ҳақида ҳам маълумот беришди.

Тилшуносликнинг грамматик даврида Искандария мактаби вакиллари юнон тилининг фонетикаси, морфологияси ва синтаксиси бўйича жиддий тадқиқот ишларини олиб бордилар ва қатор асарлар яратдилар. Юнон тилшунослигида, айниқса, морфологияга оид масалалар мукамал ишланган бўлиб, унга нисбатан фонетика ва синтаксис масалалари бўш тадқиқ қилинган. Шунингдек, Искандария мактаби вакиллари грам-матикани фалсафадан ажратдилар.

Хуллас, қадимда тилшуносликнинг Искандария даври грамматикани мустақил фан сифатида яратди.

Қадимги юнон тилшунослиги (грамматикаси) ҳинд тилшунослиги (грамматикаси) билан бир қаторда ўз даврида араб тилшунослигига (грамматикасига) таъсир қилди.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.
2. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений. М., 1979.
3. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. Т., 1972.
4. В.И.Кодухов. Общее языкознание. М., 1974.
5. Т.А.Амирова, Б.А.Ольховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975.

Қадимги Рим тилшунослиги

Қадимги Рим филологларининг тилшунослик фанига қўшган ҳиссаси катта эмас. Рим грамматикаси юнон грамматикасининг шаҳобчаси сифатида майдонга келди. Искандария мактабида яратилган юнон тили грамматикаси қадимги римликлар томонидан лотин тилига татбиқ қилинди. Юнон тилидаги деярли барча грамматик терминлар лотин тилига ўгирилди.

Юнон тилшунослигидаги аналогия ва аномалия мактаб-ларидаги мунозаралар ҳам Рим тилшунослигида давом эт-тирилди.

Қадимги Рим тилшунослигининг вакиллари Юлий Цезарь, Марк Теренций Варрон, Марк Фабий, Квинтилиан, Элия Доната, Веррий Флакк, Присциан ва бошқалардир.

Юлий Цезарь (эрамиздан илгариги 100-44 й).

Қадимги Римнинг таниқли давлат арбоби, лашкарбошиси ва нотиғи Юлий Цезарь «Аналогия ҳақида» номли грамматик асарини ёзди. У сўз ва предмет муносабати масаласида аналогия¹ тарафдори сифатида танилди.

Марк Теренций Варрон (эрамиздан илгариги 116-27 й).

Марк Варрон 25 китобдан иборат «Лотин тили ҳақида» асарини яратди. Шу кунгача бу асарнинг 6 таси етиб келди. Китобда аналогистлар ва аномалистлар орасидаги назарий тортишув, мунозара мукамал баён қилинади. У ҳам Юлий Цезарь каби аналогия тарафдори эди. Варрон сўз ўзгаришини аналогияга, сўз ясалишини эса аномалияга киритади.

Элия Доната (бизнинг эрамизгача IV асрнинг ўрталари).

Элия Доната грамматикага оид кенг қамровли машҳур асарини ёзади ва уни «Грамматика санъати» деб номлайди. Ушбу асар тўлиқ ва қисқартирилган вариантларда бизнинг замонамизгача етиб келган.

Веррий Флакк (бизнинг эрамизнинг бошлари).

---

¹ Аналогия ҳақида «Қадимги юнон тилшунослиги» бўлимига қаранг.

Рим тилшуноси Веррий Флакк лексикология соҳасида ўзигача бўлган тадқиқотларни, тажрибаларни ва фикрларни умумлаштириб, катта ҳажмдаги «Феълнинг маъноси» асарини ёзди.

Присциан (VI аср. бошлари).

Рим грамматикачиси Присциан латин тили бўйича ўз даврининг энг катта тадқиқоти ҳисобланган «Грамматика санъати ҳақида таълимот» китобини яратди.

Қадимги Рим тилшунослигида Доната ва Присцианнинг грамматикага оид яратган асарлари латин тили грамматикаси қурилишининг мукамал баёни сифатида жуда кўп асрлар давомида - ўрта асрлар даври учун намуна бўлиб хизмат қилди.

Шундай қилиб, римликлар юнонлардан намуна олиб, уларга тақлид қилиб, латин тили ҳақида кенг тадқиқот ишларини олиб бордилар. Римликларнинг она тили бўйича грамматикага оид тадқиқотлари, асосан, юнон тилидан таржима қилинган бўлса - да, уларнинг грамматикаларида айрим янгиликлар, янгича қарашлар учраб туради. Жумладан, Рим тилшунослари юнон тилшуносларидан фарқли ҳолда Рим грамматикасига алоҳида стилистикани (услубшуносликни) киритдилар. Рим грамматика-чилари сўз туркумига ундовларни ҳам киритди. Аммо юнон тилига хос бўлган артиклни чиқариб ташладилар. Чунки латин тилида артикль йўқ эди. Демак, латин тили учун ҳам 8 та сўз туркуми хос бўлиб қолди. Рим тилшунослари сон туркумини иккигаи туб сон ва тартиб сонга бўлиб ўрганишди. Юлий Цезарь латин тилига юнон тилида мавжуд бўлмаган аблатив (ажратиш) келишигини киритди ва келишлар сонини олтитага етказди.

Рим филологлари грамматикага оид терминларни ҳам юнон тилидаги терминлар асосида яратдилар. Жумладан, юнон ва рим грамматикасига оид айрим терминлар русча ва ўзбекча таржималари билан қуйидагилари онома, *nomēn-имя*, *ot*; *tema*, *verbum* - глагол, феъл (қадимги рус тилида нутк); *anptonoma*, *pronomen-местоимение*, олмош; *nomēn adjektivum-имя прилагательное*, сифат; *erigrēma*, *adverbiym-наречие*, равиш; *artton*, *artikylym* - артикль; *prodesis*, *praepositiyo-предлог*, олд кўмакчи, олд қўшимча; *syndesmos*, *conjunctiyo-союз*, боғловчи; *interjectiyo- междометие*, ундов; *sonēenta*, *vokales-гласные*, унлилар; *symfona*, *consonantes* - согласные, ундовлар ва бошқалар.

Хуллас, антик давр тилшунослик мактабларининг аҳамияти жаҳон тилшунослиги нуқтаи назаридан юксакдир. Ушбу давр Оврупо маданиятининг бешиги бўлиб майдонга чиқди. Қадимги юнон ва Рим тилшуносликлари кейинги давр тилшунослигининг тараққиёти учун катта аҳамиятга эга бўлди.

Искандария тилшунослик мактаблари вакиллари грамма-тикани мустақил фанга айлантирдилар. Улар жуда катта грамматик «хом-ашё» (материал) тўплаб, от ва феъл туркум-ларининг асосий категорияларини аниқлаб беришди. Юнон тилшунослари фонетика, морфология, синтаксис ва этимология фанларининг асосларини яратдилар. Улар сўз ва гап каби муҳим ва мураккаб лисоний бирликларни аниқлаб, изоҳладилар, сўз туркумларини ажратиб бердилар.

Шунингдек, антик (қадимги) давр тилшунослигининг - юнон ва Рим тилшунослик мактабларининг жиддий камчиликлари ҳам бор эди. Бу давр тилшунослиги таълимотида тилга тарихий ёндашиш принципи йўқ эди. Яъни ушбу давр тилшунослиги, ҳинд тилшунослиги каби, тилнинг тарихий тараққиётини тушунмас эдилар. Улар юнон ва Рим тилларидан бошқа тилларни тадқиқ қилмадилар. Яъни бир тил (юнон ёки Рим тиллари) доирасида қолдилар, бошқа барча тилларни эса ёввойи, кўпол тил деб ҳисобладилар. Шунингдек, улар кўпгина грамматик категорияларни мантиқ категориялари билан қориштирдилар.

Айтилганларга қарамасдан, Оврупо грамматик таълимоти деярли XIX асргача қадимги юнон ва Рим филологларининг таълимотларига асосланиб келди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. Т., 1972.

2. В.И.Кодухов. Общее языкознание. М., 1974.
3. Т.А.Амирова, Б.А.Ольховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975.
4. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений. М., 1979.
5. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.

Қадимги Хитой тилшунослиги

Қадимги Хитой тилшунослигида ёзма манбалар алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Бизнинг кунларимизгача етиб келган Хитой ёзувининг энг қадимий ёзма ёдгорликлари эрамизгача бўлган ХИИИ-ХИ асрларга бориб тақалади. Ушбу ёзма ёдгорликлар ҳайвон (қўй) суяклари ва тошбақа қалқонлари бўлиб, уларда фол очиш жараёни ҳақида маълумот берилади. Бу қадимги «манбалар» Хитой тилшунослиги тарихида ва тараққиётида муҳим ўрин эгаллайди.

Фикр юритилган даврлардаёқ Хитой иероглифи муайян сўз сифатида, сўзни англатувчи, ифодаловчи сифатида хизмат қилган. Яъни Хитой иероглифи логограмма ҳисобланган.

Хитой маданий тараққиётига ҳинд маданиятининг таъсири натижасида (яъни Хитойга Ҳиндистондан буддизмнинг кириб келиши сабабли) ҳинд тилшунослигининг таъсири билан Хитой тилшунослари она тилларининг фонетик - просодемик ҳодисаси – интонациянинг тўртта турини, кўринишини ишлаб чиқдилар.

Хитой тилшунослари томонидан, айниқса, хань даврида (бизнинг эрамизгача бўлган 206 й – бизнинг эрамизнинг 220 й) лексикология, лексикография, иероглифика, фонетика, грамматика ва диалектология масалаларига катта эътибор берилган.

Ушбу даврнинг энг буюк тилшуноси Сюй Шень «Элементлар ва мураккаб белгилар ҳақида» асари билан ёзув назариясининг асосларини яратди. Бу манба Хитой тилшунослигида шу кунларда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Хитой тилшунослиги, айниқса, ХВІІ – ХІХ асрларда кенг қулоч ёйди. Бу даврларда тарихий фонетика, этимология ва синтаксисга (синтагмага) оид фактлар устида иш олиб борилди. Шунингдек, танқидий матншунослик тараққий қилди.

Хитой тилшунослиги тараққиётига катта ҳисса қўшган ота бола Ван Нянь – Сунь (1744-1832) ва Ван Инь-Чжи (1766-1834) Хитой грамматикасининг асосчилари сифатида тан олинади.

Хитой тилшунослари сўз масаласида мустақил сўзларни ва ёрдамчи сўзларни фарқлаганлар. Мустақил сўзларни от, сифат ва феъл туркумига ажратганлар.

Янги давр тилшунослигининг йирик вакили тадқиқотчи Чжан Бинь-Линь (1869-1936) бўлиб, у Хитой тилининг меъёрий ва тарихий фонетикаси, диалектологияси масалаларини ишлаб чиқди. Шунингдек, у фонетик ёзув лойиҳасини ҳам тузди.

Умуман олганда, Хитой тилшунослигининг асосий йўналиши, айниқса, ўрта асрларда фонетика (ёки фонология) ҳисобланган. Хитой ёзуви-идеографик ёзув бўлиб, ҳар бир белги сўзга ёки ўзакка мувофиқ келади. Фонетик жиҳатдан эса ҳар бир белги бўғинга тўғри келади. Аслида амалий жиҳатдан барча ўзаклар бир бўғинлидир.

ХВІІ-ХВІІІ асрларда Хитойда фан-тарихий фонетика катта муваффақиятларга эришди. Агар Хитойда тасвирий фонетика поэтика билан боғланган бўлса, тарихий фонетика қадимги матнларни шарҳлашда юзага келган айрим масалаларга жавоб бериш билан шуғулланди.

Хитой тили тарихий фонетикасининг яратилиши Хитой классик тилшунослигининг қўлга киритган муҳим ютуғи ҳисобланади. Бу жаҳон тилшунослиги фанида дастлабки йўналиш сифатида бутунлай тарихийлик принципига асосланган бўлиб, ўз олдига бевосита кузатишда берилмаган тилнинг ўтмиш «шакли», ҳолати билан боғлиқ ҳодисаларни, фактларни тиклаш мақсадини қўяди. Айни жараённинг методларидан ва қўлга киритган натижалари, ютуқларидан ҳозирги кунларда ҳам фойдаланилмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар

1. История лингвистических учений. Средневековый Восток. 1981.
2. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.
3. Т.А.Амирова, Б.А.Ольховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1973.

III. Ўрта асрлар тилшунослиги

Ўрта асрлар В асрдан (476 йилдан) бошлаб, XV асргача (1492 йилгача) бўлган даврларни ўз ичига олади. Ушбу давр деярли барча фанлар тараққиётида, шу жумладан, Европа тилшунослигида ҳам турғунлик даври деб эътироф қилинади. Аниқроғи, айтилиши мумкин, давр тилшунослик тараққиётида на фактик материаллар тўплашда, на мукаммал назариялар, ғоялар яратишда - тилшунослик фанининг илгарिलाшида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бунинг асосий сабаби шундаки, ўрбий Европада мазкур даврдаги тарихий шароит, католик черковининг реакцион тазийқи илм - фаннинг ўсишига, ривожига жиддий тўсқинлик қилди.

Шунга қарамадан ўрта асрларда шу давргача ёзувга эга бўлмаган бир қатор халқларда, масалан, гот, арман, ирланд, қадимги инглиз, славян ва бошқаларда ёзув - ёзув системаси пайдо бўлди.

Ўрта аср Оврупосининг ягона, асосий ўрганиладиган, тадқиқ қилинадиган тили лотин тили ҳисобланди. Лотин тилида давлат ҳужжатлари тузилар, илмий ва бадиий асрлар ёзилар, католик черковидаги диний жараёнлар амалга оширилар эди. Бу тил билим олишнинг ҳам калити ҳисобланарди. Лотин тили мантиқий фикрлаш мактаби деб ҳам тушуниларди. Лотин тили грамматикасининг қоидалари ва тушунчалари барча тиллар учун умумий ҳисобланиб, янги тиллар грамматикасига кўчирилар эди. Натижада ҳар бир бошқа тилнинг ўзига хослиги йўқолар эди. Аммо бу даврда ушбу тилда гаплашилмас-нутқий фаоллик юритилмас эди. Яъни у ўлик тилга айланган эди. Шунинг учун лотин тилининг талаффузи эмас, ҳарфлари, сўзларнинг ёзилиши муҳим эди. Лотин тили, асосан, Доната ва Присциан грам-матикаси асосида ўрганилар эди.

Европада ўрта асрларнинг охиросларида – XII-XIII асрларда фалсафий-лисоний баҳс-мунозара авж олиб кетди. Бу мунозара реализм ва номинализм таълимотлари номини олди.

Рухоний Ансельм (1033-1109) бошчилигидаги реализм таълимотига кўра фақат умумий тушунчаларгина (масалан, дарахт тушунчаси, ҳаракат тушунчаси ва б.) реал мавжуд. Ушбу тушунчаларга мувофиқ келувчи предмет ва ҳодисалар эса уларнинг кучсиз нусхаси, холос. Яна ҳам аниғи объектив дунё умумий тушунчалардангина иборат. Айтилиши мумкин, тушунчаларда қайд этилган, ифодаланган предмет ва ҳодисалар эса ўша тушунчаларнинг юзаки нусхаси (копияси) дир.

Росцеллин (1050-1110) бошчилигидаги номинализм таълимоти эса, ҳақиқатга тўла мувофиқ, реал тарзда фақат ўзига хос хусусиятларга, белгиларга эга бўлган нарсалар, предмет, ҳодисаларгина мавжуд, деган ғояни илгари суради.

Бизнинг тафаккуримиз орқали ушбу предмет ва ҳодисалардан чиқарилувчи умумий тушунчалар эса, дейишади, бу таълимот вакиллари, реал, аниқ мавжуд бўлмайди. Улар инсон тафаккурининг маҳсули ҳисобланади, фикрлаш фаолияти туфайли ҳосил бўлади, юзага келади.

Пьер Абеляр (1079 -1142) бошчилигидаги концептуалистлар (мўътадил номиналистлар) ҳам мутлақо тўғри ҳолда реал тарзда фақат алоҳида нарсалар мавжуд, улар умумий тушунчаларимиз-нинг асоси бўлиб хизмат қилади, дейишади.

Концептуалистлар умумий тушунчалар алоҳида мавжуд бўлмайди, балки реал мавжуд нарсалар - предметлардан ҳосил қилиниб, нарсалар, предмет ва ҳодисаларнинг хусусиятларини акс эттиради, дейди. Ушбу фикр ҳозирда ҳам тилшунослик фанида тан олинган. Чунки бу ғоя объектив ҳақиқатга тўла мувофиқ келади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.
2. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений. М., 1979.
3. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. Т., 1972.
4. В.И.Кодухов. Общее языкознание. М., 1974.

Араб тилшунослиги

ВИИ-ВИИИ асрларда Аравия ҳудудиди ва араблар томонидан босиб олинган қатор мамлакатларда - Олд Осиё, Шимолий Америка ҳамда Пиреней ярим оролида - жаҳон миқёсидаги мамлакат - Араб халифалиги ташкил топди.

Араб халифалиги ислом динига асосланган кўпмиллатли давлат бўлиб, халифатда иш юритиш воситаси ва фан тили араб тили ҳисобланган.

Араб халифалигида тилшуносликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, Ҳиндистондаги каби, амалий эҳтиёжлар билан боғланади. Яъни бу даврда эски ёдгорликлар ва Қуръон тили билан жонли араб тили (шевалари) орасида катта фарқланиш юзага келади.

Бир томондан мусулмон дунёсининг муқаддас диний китоби бўлган «Қуръон»ни тушунарли қилиш, ундаги сўзларни тўғри ва аниқ талаффуз қилиш, иккинчи томондан, классик араб тилини шевалар таъсиридан сақлаш мақсадида араб олимлари тил масалалари билан жиддий шуғулланишга киришдилар.

Араб тилшунослиги ўз таракқиёти даврида ҳинд ва юнон тилшунослиги ютуқларига, Ўз анъаналарига танқидий ва ижобий ёндашган. Араблар ўз тилларининг хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда улардан фойдаланганлар.

ВИИ-ВИИИ аср араб тилшунослигининг дастлабки марказлари Ироқнинг Басра ва Куфа шаҳарлари ҳисобланган. Басра ва Куфа шаҳарларида иккита лисоний мактаб ташкил топган бўлиб, улар ўртасида тилшуносликнинг кўпгина масалалари юзасидан «фикрлар жанги», кизгин баҳслар, мунозаралар олиб борилган.

Ушбу лисоний мунозаралар тилшунослик фанининг маркази Араб халифалигининг пойтахти бўлган Боғдод шаҳрига кўчирилгандан сўнг тўхтаган.

Араб тилшунослигининг асосчиларидан бири Басра грамматика мактабининг вакили Халил ал - Фароҳиди (тахминан 718-791й) биринчи араб тили луғатини яратди. У луғатини «Китобул айн» («Айн ҳарфи китоби») деб номлаб, унда грамматикага оид муҳим фикрларни баён этди. Шунингдек, олим «Китобул авомил» («Бошқарувчилар китоби») номли асарни ҳам ёзди. Аммо бу асарлар бизгача етиб келмаган.

Халил ал - Фароҳидининг шогирди, машҳур араб тилшуноси, келиб чиқишига кўра форс басралик Амир бин Усмон Сибавайхий (733 йилда вафот этган) ўзининг салмоқли «Ал - китоб» асарини яратди. Муаллиф ушбу асарда ўзигача бўлган барча тадқиқотчиларнинг таълимотларини, фикрларини, қарашларини умумлаштиради. У араб тили грамматикасининг тугал ва мукамал кўринишини тақдим этади. Ушбу асар ҳар иккалаи Басра ва Куфа мактаби вакиллари томонидан бир хилда юқори баҳоланган ва қадрланган.

Келиб чиқишига кўра юнон Абу-Абайда (770-837) ноёб сўз ва ибора, ифодаларнинг кенг қамровли луғатини тузади.

Боғдодлик ҳинд Сағани (1181-1252) 20 томлик луғат яратади ва уни «Тўлқинлар тошқини» деб номлайди.

Мисрлик ибн Мансур (1232-1311) катта ҳажмдаги салмоқли луғат тузиб, уни «Араб тили» деб атади.

Шерозлик форс Ферузободи (1329-1414) 60 томлик луғат тузган ва уни «Қомус» (Океан) деб номлаган. Бундан кейин яратилган кўплаб луғатлар ҳам «Қомус» номи билан аталадиган бўлган.

Юқорида қайд этилган фикрлардан, келтирилган асарлардан маълум бўлдики, араб тилшунослари лексикографияга алоҳида, жиддий аҳамият берганлар. Шунинг учун араб тилшунослигида лексикографик тадқиқотлар муҳим ўринни эгаллайди. Араб лексикографлари айрим предметларни англатадиган синонимлар луғатини, масалан, қилични англатадиган 500 та сўз ва иборадан, арслонни англатадиган 500 та, тусни ифода этадиган 400 та сўз ва иборадан ташкил топган кўплаб турли мавзудаги луғатларни тузганлар.

Демак, араб тилшунослари лексикография соҳасида жуда катта ютуқларга эришганлар.

Хуллас, араб лексикографиясида луғатлар мазмунига кўра олти гуруҳга бўлинади 1. Тўлиқ изоҳли луғатлар. 2. Предмет луғатлари (масалан, ҳайвонлар билан боғлиқ луғатлар ва б). 3. Синонимлар луғати. 4. Ноёб сўзлар луғати. 5. Ўзлашган сўзлар луғати. 6. Таржима луғатлари.

Араб лексикографияси Шарқ - Эрон, Туркия, қисман ҳинд халқларига ҳам, Европа халқларига ҳам катта таъсир кўрсатди.

Араб тилшунослари, юнон тилшуносларидан фарқли, фонетика масалаларига ғоят сезгирлик билан муносабатда бўлганлар. Улар товуш ва ҳарфни, юнонлардан фарқли, катъиян фарклаганлар. Шунингдек, ҳарф термини билан фақат ёрдамчи сўз ва аффиксларнигина эмас, балки нутқ товушини, алома термини билан эса товушнинг ёзувдаги кўринишини, яъни ҳарфни ифодалаганлар.

Араблар унли ва ундош товушларни фарқлаб, ундошни моҳият, унлини эса ўткинчи деб таърифлаганлар ва араб сўзларида (ўзакларида) ундош товушларнинг асосий роль ўйнашини таъкидлаганлар. Қиёсланги китоб, котиб, кутуб. Шунга кўра улар уч ундошли ўзакларни алоҳида ажратганлар.

Араб тилида ўзак 3 (баъзан 4) ундошдан иборат бўлиб, сўз ва сўз формаларини яшаш пайтида бу ундошлар орасидаги унли товушлар ўзгартирилади (китоб, котиб, кутуб). Сўзнинг бундай тузилиши флексия (эгилиш) ҳақидаги таълимотни яратишга олиб келди. Шунга кўра араб - яхудий филологиясида ўзак, сўз ясовчи элементлар тушунчаси билан бирга флексия ҳақидаги тушунча ҳам пайдо бўлди.

Араблар, ҳиндлар каби, товушларни акустик ва физиологик белгиларига кўра фарклаганлар. Нутқ аъзолари сифатида оғиз бўшлиғи, бурун бўшлиғи ва бўғиз ҳисобланган. Нутқ товуш-ларини ҳосил қилишда бўғиз, тил, танглай, милк, тиш, лаб хизмат қилиши таъкидланган.

Араб тилшунослигида синтаксис масалалари, ҳинд ва юнонлардагидек, грамматиканинг энг бўш бўлими ҳисобланган. Шунга қарамасдан арабларда синтаксиснинг текшириш объекти сифатида гап, гапнинг структур-семантик таҳлили кузатилади. Улар гапнинг камида икки сўздан-икки отдан ёки от ва феълдан иборат бўлишини, бу сўзлар ўртасидаги субъект - предикат муносабатининг ўрганилишини тўғри таъкидлайдилар. Гапларнинг тузилишига кўра отли, феълли ва ҳолли турларга бўлинишини қайд этдилар. Отли гапларнинг от сўздан бошланишини (масалан, Зайд турибди), феълли гапларнинг эса феъл сўздан (масалан, турган Зайд) бошланишини айтадилар.

Отли гапнинг эгаси *mutado* (мубтадо), кесим эса *haber* (хабар) деб номланади.

Гапнинг иккинчи даражали бўлаклари сифатид 1) тўлди-рувчи, 2) ҳол ва 3) изоҳловчилар кўрсатилади.

Сўзлар ўртасидаги синтактик муносабатга хизмат қилувчилар сифатида мослашув, бошқарув ва битишув олинади. Отли гапларда эга кесим билан мослашади.

Араб тилшунослари морфологияда, Аристотель каби, учта сўз туркумини-исмун (от), феълун (феъл) ва ҳарфун (юклама, ёрдамчи сўзлар ва аффиксларни) ажратадилар. Отни кенг маънода олиб, унинг таркибига от, сифат, олмошларни ҳам киритадилар.

Отларни атоқли ва турдош отларга, турдош отларни эса аниқ ва мавҳум отларга ажратадилар. Отларнинг сон, эгалик, келишик категориялари анча мукаммал тасвирланади. Отларнинг келишик категориялари сифатида тушум келишиги (-ни), жўналиш келишиги (-га, -ка, -ға), ўрин ва пайт келишиги (-да), чиқиш келишиги (-дан) ва биргалик келишиги (била)

қайд этилади. Қаратқич келишиги алоҳида изофа ҳодисаси сифатида тушунтирилади. Бош келишик ҳақида сўз юритилмайди.

Араб грамматикасининг морфология қисми Сибавайхий асарида пухта ишлаб чиқилган. Аниқроғи, у морфологияга оид қуйидаги масалаларни тадқиқ қилади 1. Сўз туркуми. 2. Ўзакнинг тузилиши. 3. От ва уларнинг таснифи. 4. Феъл ва унинг шакллари ва бошқалар.

Араб тилшуносларининг тадқиқотларида феъл марказий ўринлардан бирини эгаллайди. Сибавайхий ўз ишларида феълнинг қатор грамматик категорияларини ўтимлилик, ўтимсизлик, нисбат, шахс, сон ва бошқаларни қайд этади. Феълларни тузилишига кўра туб ва ясама феълларга ажратади.

Арабларда сонлар бирликлар, ўнликлар, юзликлар ва мингликларга бўлинади. Олмошларнинг кишилик ва ўзлик олмошлари қайд этилади, уларнинг ички турлари (масалан, кишилик олмошларининг уч шахсии ман, сан, ўз, биз, сиз, улар) бериледи.

Араб тилшуносларининг асосий тадқиқот объектларидан бири сифатида араб тилининг луғат таркиби кузатилади. Араб лексикологлари сўзларни турли нуқтаи назардан ўрганадилар. Бу ҳолда улар сўзларнинг тузилишини, маъносини, келиб чиқишини, қўлланиш даражасини ҳисобга оладилар, шунга кўра сўзларга баҳо берадилар.

Араблар сўзларнинг бир маъноли ва кўп маъноли бўлишини айтадилар. Улар сўзларнинг кўп маънолилиги айна бир сўзнинг турли жойларда турли предмет ва ҳодисаларни англатишидан ҳосил бўлишини, яъни шунинг натижаси эканлигини таъкидлайдилар. Сўзларнинг тўғри ва кўчма маъноларга эга бўлишини айтиб, кўчма маъно ҳосил бўлишининг 12 усулини ишлаб чиқадиладар.

Араб лексикологиясида синоним ва антоним сўзларга алоҳида эътибор бериледи ва тадқиқотларда кенг ўрин ажратилади.

Араб тилшунослари, асосий эътиборни ўз она тилларига қаратишдан ташқари, форс, мўғул ва туркий тил масалалари билан ҳам шуғулланганлар.

Туркий тил масалалари бўйича тилшунос Асируддин Абу Ҳайён ал - Андалусий (1256-1344) қатор асарлар яратди. Маълумотларга қараганда бу асарларнинг ўндан ортиғи бизгача етиб келган. Масалан, 1. «Китобул афъол филлисоний туркия» («Турк тилидан иш китоби»). 2. «Китоб захвул мулк финнаҳвит туркия» («Турк синтаксиси соҳасидан ёрқин китоб»). 3. «Аддуратул мудитъа фил луғатит туркия» («Турк тили тарихи») 4. «Китоб ал идроки лисонул атроқ» («Турклар тилини тушуниш китоби»).

«Турклар тилини тушуниш» китоби 1312 йилда араб тилида ёзилган бўлиб, кириш, луғат ва грамматика бўлимларидан ташкил топган. Муаллиф асарнинг кириш қисмида тил системасининг тузилиш элементлари - ташкил қилувчилари сифатида луғат таркибини, морфология ва синтаксисни кўрсатадилар. Яъни у алоҳида олинган сўзларнинг маъноларини, сўзларнинг турланиши ва тусланишининг қоидаларини ҳамда сўз бирикмаларини қайд этади.

Асарнинг луғат қисмида туркий сўзлар араб алфавити тартибида жойлаштирилган бўлиб, унда 3000 га яқин сўз мавжуд.

Асарнинг морфология қисмида сўз туркумлари ҳақида фикр юритилади. Бунда от, феъл ва ҳарф (ёрдамчи сўзлар ва аффикслар) алоҳида қайд этилади. Туркий тилларнинг сўз яшаш, сўз ўзгартириш ва форма яшаш категориялари ҳақида маълумот бериледи.

Асарда синтаксиснинг сўз бирикмаси таълимотига тўхтаб ўтилади.

Туркий тилга бағишланган муаллифи номаълум «Ат - туҳфатул закияту филлуғатит туркия» («Туркий тил ҳақида ноёб туҳфа») асари ҳам бўлиб, у ХИВ асрга оид деб тахмин қилинади. Араб тилида ёзилган бу манба проф. С.Муталлибов таржимасида ўзбек тилида 1968 йилда Тошкентда нашр қилинган. 1978 йилда эса асар акад. Э.Фозилов ва М.Т.Зияевлар томонидан рус тилига Ҳгирилиб, «Изысканный дар тюркскому языку» номи остида (акад. А.Н.Кононов муҳаррирлигида) Тошкентда чоп этилди.

Асарда кипчоқ шеvasининг луғат таркиби ва грамматик қурилиши тасвирланади. Тадқиқот уч бўлимдани 1. Қисқача кириш. 2. Луғат ва 3. Грамматикадан ташкил топган.

Манбанинг кириш қисмида тил ва жамият масаласига эътибор қаратилиб, тилнинг жамиятдаги вазифаси, ўрни унинг тафаккур билан боғлиқлиги ҳақида фикрлар бериледи.

Муаллифи «Инсон ҳайвондан фақат тушуниш ва тил (сўзлаш, бизнингча-нутқ Р.Р) билангина фарқ қилади», - дейди. Демак, фикрлаш ва тил (нутқ) қобилияти фақат инсонгагина хос эканлиги таъкидланади. Бинобарин, инсон ана шу қобилиятига кўра ўзгалар билан, жамият аъзолари билан алоқага киришади, ўзаро ақлий, лисоний муносабатда бўлади.

Ишнинг кириш қисмида, шунингдек, графика - ёзув билан боғлиқ айрим масалалар ҳамда баъзи товушлар ҳақида, товуш-ларнинг физиологик - талаффуз хусусиятлари ҳамда талаффуз вақтида тушиб қолиш хусусиятлари ҳақида маълумот берилади. Масалан, ди ичир (асли ичдир); би агар (асли арабча аб-гар); ри била (асли бирла, бирлан); ки сичан (сичқан), ташари

(ташқари), башар (башқар); ки ичари (ичқари); нги ализ (алингиз).¹

Асарнинг луғат бўлимида уч мингта туркий сўз қайд этилади. Улар араб тилига таржима қилинади, маъноларига алоҳида эътибор берилади.

Манбанинг грамматикага оид бўлимида муаллиф, асосан, морфологияга катта эътибор беради. Ишда туркий тил грам-матикаси араб тили грамматикасига қиёсланади. Аниқроғи, араб тили грамматикаси асосида туркий тил грамматикаси таҳлил қилинади.

Асарда туркий тилдаги сўзлар араб тили грамматикаси асосида уч туркумга от (исмун), феъл (феълун) ва ёрдамчи сўзлар (ҳарфун)га ажратилади. Сифат, сон ва олмошлар араб тили анъанасига мувофиқ от туркуми таркибига киритилади. От маъно жиҳатдан атокли, турдош, жамловчи ва кичрайтиш отларига ажратилади. Отларнинг грамматик категориялари сон, эгалик ва келишик категориялари ҳақида етарли даражада маълумот берилади. Отларнинг сон жиҳатдан бирлик ва кўп-ликка эга эканлигига эътибор қаратилади. Қиёсланги ат – атлар; эпчи – эпчилар (аёл - аёллар).

Отларда эгалик шакллари бирлик ва кўплик кўринишига, тузилишига эга эканлиги айтилади. Қиёсланги башим, кўзим-башимиз, кўзимиз; башинг, кўзинг - башингиз, кўзингиз; баши, кўзи - башлари, кўзлари.¹

Асарда бешта келишик категорияси қайд этилади. Булари 1. Тушум келишиги. 2. Жўналиш келишиги (-ға, -га, -қа, -ка, -а, уст). 3. Ўрин-пайт келишиги (-да). 4. Чиқиш келишиги (-тан, -дан). 5. Биргалик келишиги (била).

Асарда сифат ҳақида маълумот берилади ҳамда белгининг энг ортиқлигини ифодаловчи шакллари -роқ, -рак аффикслари келтирилади.

Олмошларнинг - кишилик олмошларининг уч шахси ман, сан, ўз; биз, сиз, ўзлар - қайд этилади.

Асарда сон туркумининг тўртта даражаси келтирилади. Бу-лари бирликлари бир, икки, уч, беш...; ўнликлари ўн, йигирма, қирқ, элли...; юзликлари юз, икки юз, уч юз, тўрт юз...; минг-ликлари икки минг, уч минг, тўрт минг... ва бошқалар.

Муаллиф «Ат - туҳфа» асарида феъл (феълун) туркумига атрофлича тўхталади. Феъл туркумининг қатор грамматик ка-тегориялари замон, майл, бўлишли-бўлишсизлик, шахс, ўтим-лилик, нисбатлар ҳақида фикр юритади.

Ишда феълнинг анча мураккаб бўлган нисбат категорияси-унинг мажҳуллик, биргалик, орттирма ва ўзлик нисбатлари ҳақида маълумот берилади.

Ишда феълнинг ўтган замон, ҳозирги замон ва келаси замон категориялари ҳам атрофлича ёритилади.

«Ат - туҳфа» да ҳарфун - ёрдамчи сўзлар масаласига ҳам эътибор берилади. Туркий тилда дағи, тақи, йўқса, йўқ, йа, аммо каби сўзлар боғловчи бўлиб келиши айтилади. Юкламалар ҳақида фикр юритилган бўлимда фақат таъкид юкламаларигина эмас, балки, умуман маънони кучайтириш усуллари ҳақида фикр берилади. Қиёсланги бий-бий (бек-бек); ал-ал; ук-ук.¹

¹ А.Нурмонов. Ўзбек тилишунослиги тарихи. Т., 2002, 61-бет.

¹ А. Нурмонов. Ўша асар, 63-бет.

¹ А.Нурмонов. Ўша асар, 68-бет.

¹ Абу Наср Форобийнинг тилишуносликка оид фикрларини беришда А.Нурмоновнинг «Ўзбек тилишунослиги тарихи» асаридан фойдаландик.

Туркий тилда ундовларнинг учта эканлиги айтилади. Булари эй, абав, абу. Масалани А кичи! «Эй одам!»

«Ат - тухфа» асарида грамматикага – синтаксисга оид маълумотлар ҳам берилган бўлиб, унинг асосини гап ҳақидаги фикрлар ташкил қилади. Гаплар отли ва феълли гапларга ажратилади. Гапнинг зарурий, таркибий қисмлари сифатида эга (мубтадо) ва кесим (хабар берилади). Муаллифи Бий уйдадир, гапини синтактик жиҳатдан мутлақо тўғри эга (бий) ва кесим (уйдадир) каби бўлакларга ажратади.

Ишда, асосан, сўроқ гаплар ҳақида фикр юритилади. Сўроқ гапларнинг ўзига хос хусусиятлари, ҳосил бўлиши, сўроқ воситалари ҳақида фикрлар берилади. Масалан, Бийлар келдиларми? Надан куларсан? Неча ақчадир? ва бошқалар.

Хуллас, араб тилшунослиги, умуман, жаҳон тилшунослиги тарихида ёрқин из қолдирган бўлиб, Европага ҳинд тилшунослигига нисбатан анча олдин маълум бўлган.

ХИИИ асрнинг ўрталарида (1258) Араб халифалигининг пойтахти бўлган Боғдод мўғуллар томонидан босиб олинади. Натижада халифалик ўз ичида алоҳида давлатларга бўлиниб кетади. Шу билан араб маданиятининг классик даври ўзининг ниҳоясига етади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. История лингвистических учений. Средневековый Восток. М., 1981.
2. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений. М., 1979.
3. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. Т., 1972.
4. Т.А.Амирова, Б.А.Ольховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975.
5. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.
6. А.Нурмонов. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Т., 2002.

Ўрта Осиёда тилшунослик

Ўрта Осиёлик машҳур алломаларнинг жаҳон маданияти, маърифати-илм-фанига қўшган хиссаси улқандир. Жаҳон тан олган буюк алломалари Абу Наср Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Маҳмуд Кошғарий, Маҳмуд аз- Замахшарий, Алишер Навоий ва бошқаларнинг тилшунослик фани тараққиётидаги хизматлари каттадир.

Абу Наср Фаробий

Қомусий олим Абу Наср Фаробий (873-930) яратган асарлар ичида «Фанлар таснифи» (ёки «Фанлар таснифи ҳақидаги сўз») китоби тилшунослик масалаларига бағиш-ланганлиги билан ажралиб туради.

Буюк аллома тилшуносликнинг фонетика, морфология, синтаксис, орфография, орфоэпия ва стилистика каби бўлимлари ҳақида дастлабки тушунчаларни берган.¹

Фаробий фонетика ҳақида фикр юритар экан, нутқ товушлари, товушларнинг ундош ва унли турлари, ундош товушларнинг пайдо бўлиши, ўрни, унли товушлар ва уларнинг хусусиятлари, сўзга қўшимчалар қўшганда юз берадиган товуш ўзгаришлари, сўзнинг фонетик меъёри ҳақида фикр юритади.

У лексика юзасидан маълумот берар экан, лексик бирлик бўлган сўз масаласига, сўз маъноларининг таснифи масаласига тўхталади. Яъни сўз маъносининг икки турини содда ва мураккаб бўлишини кўрсатади. Содда маъноли сўзларгаи одам, хайвон, гул, овқат, осмон каби аташ вазифасини бажарувчи алоҳида сўзларни киритса, мураккаб маъноли сўзларгаи

нарса ва унинг белгисини билдирувчи - Бу одам – билимли, бу гул - ўсимлик каби ифодаларни киритади.

Фаробий морфология масаласида сўзларни араб тилшунослигига асосланган ҳолда от, феъл ва ҳарфларга ажратади. Отларни иккига атоқли ва турдош отларга бўлади. Аниқроғи, содда маъноли сўзларни иккига ажратади 1) атоқли отлари Зайд, Амр; 2) турдош отлари одам, ҳайвон, от ва бошқалар. Отларга сон категорияси (бирлик, иккилик, кўplik), феълларга замон (ўтган, ҳозирги, келаси замон) категорияси хослигини таъкидлайди.

У синтаксис масаласида сўз бирикмаси ҳақида, нутқнинг қисмларга бўлиниши, сўзларнинг қандай бирикиш қоидалари ва ҳукм билдириши, сўзларнинг қўшилиш турлари ҳақида фикр юритади.

Фаробий орфография масаласида сўзларнинг ёзилиш қоидалари юзасидан ҳам дастлабки маълумотларни беради.

Фаробий шеърият - шеър ҳақида фикр юритар экан, шеърнинг ёзилиш ўлчовлари, яъни шеърнинг ёзилишидаги тўлиқ ва нотўлиқ ўлчовлар, қайси ўлчов ёқимли ва чиройли эканлиги, умуман, шеър товуш ва бўғинлардан ташкил топиши ҳақида фикр баён қилади.

Фаробий улуғ файласуф олим сифатида умумийлик ва хусусийлик диалектикаси нуқтаи назаридан тилга, лисоний ҳодисаларга ҳам мурожаат қилади.

У от, феъл ва юклама каби сўз туркумларининг араб тилида ҳам, юнон тилида ҳам мавжудлигини айтиб, буни умумийлик сифатида талқин қилади. Айни вақтда араб тилшунослари ушбу сўз туркумларини шу тил ҳодисалари, бирликлари асосида таҳлил қилсалар, юнон тилшунослари эса қайд этилган морфологик категорияларни ўз она тили материаллари асосида ўрганишларини таъкидлайдики, бу жараён хусусийлик сифатида намоён бўлади. Бинобарин, диалектик фалсафанинг умумийлик ва хусусийлик категорияси тилнинг муайян тушунчалари орқали ўзининг исботини, тасдиғини топади.

Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал - Беруний

Ўрта аср Европасида Алиборона номи билан машҳур бўлган қомусий аллома хоразмлик Абу Райҳон ал - Беруний (937-1048), маълумотларга қараганда, 150 дан ортиқ асар яратган. Ушбу асарлар математика, фонетика, кимё, астрономия, жўғрофия, тиббиёт, адабиёт, мусиқа, риёзиёт ва тилшунослик каби қатор соҳаларга оид бўлиб, жаҳон илм-фанининг дурдоналари сифатида қадрланади.

Абу Райҳон Берунийнинг лисоний қарашлари «Сайдана» номли асарида берилади.¹ Аниғи, ушбу асар доривор ўсимликлар, ҳайвонлар ва маъданлар тавсифига бағишланган бўлиб, унда доривор моддаларнинг бир неча тиллардаги номлари келтирилади. Буюк аллома ушбу асарда доривор моддаларнинг бир неча тилларда қандай номланишинигина баён қилиб қолмасдан, балки ушбу моддаларнинг ҳар бир тилдаги маҳаллий, яъни ҳар бир шевадаги номланишини ҳам алоҳида кўрсатиб беради. Демак, муаллиф предмет ва унинг номи муносабати масаласига алоҳида аҳамият берадики, айни масала қадимги тилшунослик давридан то шу кунгача ҳам тил ҳақидаги фаннинг энг долзарб муаммоларидан бири бўлиб келмоқда.

Беруний шеърият масалалари билан ҳам шуғулланади, асарлар яратади, ўзи ҳам шеър ижод қилади. У «Сайдана» асарида қатор шоирларнинг шеъриятидан намуналар келтиради.

Беруний асардаги 29 боб ва 1116 мақолада доривор моддаларнинг номига изоҳ беради. Ҳар бир боб бир ҳарфга бағишланади. У асарда 4500 дан ортиқ арабча, юнонча, сурияча, форсча, хоразмийча, сўғдча, туркча ва бошқа тиллардан ўсимлик, ҳайвон, дориворлар номларини тўплайди ва изоҳлайди. Демак, «Сайдана» асари айни вақтда доривор моддалар номларининг изоҳли луғати сифатида ҳам қадрланади. Муаллиф асарда доривор моддалар номини араб алифбоси тартибида жойлаштиради. Бир ҳарф билан бошланувчи бир неча сўз бўлса, улар шу ҳарф бобида ички алфавит асосида берилади. Мазкур луғат ҳам изоҳли, ҳам таржима, ҳам этимологик, ҳам диалектологик луғат сифатида алоҳида аҳамиятга эгадир.

¹ Абу Райҳон Берунийнинг тилшуносликка оид фикрларини беришда А.Нурмоновнинг қайд этилган асаридан фойдаландик.

Абу Али ибн Сино

Оврупода Авиценна номи билан машхур бўлган ва Шарқда улуғлаб, «Шайхурраис» номи билан аталган ватандошимиз Абу Али ибн Сино (980-1037) турли соҳаларда, шу жумладан, тилшунослик бобида ҳам бир қанча асарлар яратди.

Қомусий аллома Ибн Сино 1) «Китоби ал милҳ финнаҳв» («Ўткирлик синтаксисда эканлиги китоби») 2) «Китоб лисонул араб» («Араб тили китоби») 3) «Асбоби худут ал хуруф» («Товушларнинг чегараланиш сабаблари») каби тилшуносликка оид қатор асарлар қолдирди.

Шу кунгача «Асбоби худут ал хуруф» асарининг тўртта нашри Қоҳира (2), Тифлис нашри ва Тошкент нашрлари маълум.

Асарнинг Тошкент нашрини тайёрлашда проф. А.Маҳмудов ва проф. Қ.Маҳмудовларнинг хизматлари катта бўлди.

Ушбу асар кириш ва олти бобдан ташкил топган. Манбада товушнинг ҳамда нутқ товушларининг пайдо бўлиш сабаблари, бўғиз ва тилнинг анатомияси, айрим араб товушларининг пайдо бўлишидаги ўзига хосликлари, ушбу товушларга ўхшаш нутқ товушлари ҳамда товушларнинг нутқий бўлмаган ҳаракатларда эшитилиши кабилар ҳақида фикр юритилади.

Ибн Сино товушнинг ҳосил бўлишида ҳавонинг тўлқинсимон ҳаракати сабаб эканлигини тўғри кўрсатади. Аниқроғи, артикуляция ўрнидан ҳавонинг сиқилиб чиқиши натижасида нутқ товушлари юзага келади.

У физикавий товушлар билан нутқ товушларини бир-биридан фарқлайди. Физикавий товушларни «савт», нутқ товушларини эса «ҳарф» сўзлари-терминлари билан номлайди. Физикавий товушнинг ҳам, нутқ товушининг ҳам ҳавонинг тўлқинсимон ҳаракати сабабли ҳосил бўлиши таъкидланади.

Демак, бу товушларнинг юзага келишида ҳавонинг тўлқинсимон ҳаракатланиши умумийлик ҳисобланади. Айни вақтда бу умумийликнинг хусусийлиги шундаки, савтлардан - физикавий товушлардан фарқли ҳолда ҳарфларнинг – нутқ товушларининг ҳосил бўлишида муайян нутқ аъзолари иштирок қилади. Демак, нутқ товушлари нутқ аъзолари орқали, бевосита уларнинг иштирокида юзага келади.

Ибн Сино ҳарфларни – нутқ товушларини унли ва ундош товушларга ажратади. Унлилар миқдорини учта, ундошлар миқдорини эса йигирма саккизта деб белгилайди. Ундошлар ҳақида мукамал маълумот беради. Умуман, Ибн Синонинг фонетика соҳасида яратган ишларини, баён қилган фикрларини, айниқса, унинг товушларни унли ва ундош товушларга ажратилишини жаҳон тилшунослиги тараққиётига қўшган салмоқли ҳиссаси сифатида баҳолаш лозим.¹

Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Мухаммад Кошғарий

Маҳмуд Кошғарий Ўрта Осиёнинг ХИ асрида яшаб ижод этган буюк алломасидир. У туркий тилларнинг қиёсий грамматикаси ва лексикологиясига асос солди, фонетикаси бўйича қимматли маълумотлар қолдирди.

Маҳмуд Кошғарий туркий тилшуносликнинг энцикло-педияси ҳисобланган машхур «Девону луғатит турк» («Туркий сўзлар девони») асарини яратди. Шунингдек, шу кунгача топилмаган «Жавоҳирун наҳв фи луғатит турк» («Туркий тиллар синтаксисининг жавоҳирлари») номли асарини ҳам ёзган.

Араб тилидан К.Броккельман томонидан немис тилига таржима қилиниб, 1928 йилда Лейпцигда, Босим Аталай томонидан турк тилига таржима қилиниб, 1939 йилда Анқарада нашр қилинган «Девону луғатит турк» асари проф. С. Муталлибов томонидан ўзбек тилига ўгирилиб, 1960-1963 йилларда Тошкентда нашрдан чиқди.

¹ Қаранг. А.Нурмонов. Ўша асар, 21-23 – бетлар.

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони» акад. А.Н.Кононов, проф. Ҳ.Неъматов, проф. Ф. Абдуллаев, проф. С.Усмонов, проф. А.Кондрашов, проф.А.Нурмонов ва бошқаларнинг тахминича 1072- 1078; 1078- 1083; 1071- 1073; 1073- 1074; 1076- 1077 йилларда ёзилган. Хулоса битта, асар XI асрнинг иккинчи ярмида тилшунослик майдонига кириб келган.

Тилни кишилар ўртасидаги алоқа воситаси сифатида, жамият ҳаётини акс эттирувчи кўзгу сифатида тушунган Маҳмуд Кошғарий ўзининг машхур «Девон»ида айнан бир даврга оид бўлган турлича туркий тиллар ҳодисаларини, фактларини синхрон - қиёсий метод асосида солиштиради, таққослайди. Чунки ўша даврда айнан мана шу метод араб тилшунослигида жуда кенг тарқалган бўлиб, бу араб тилининг кўп шеваги тил эканлиги хусусиятидан келиб чиқади.¹

«Девону луғатит турк» асарида туркий тилшунослик тарихида биринчи маротаба туркий тил ва диалектларнинг таснифи ҳам берилади.²

Хуллас, Маҳмуд Кошғарий ўзининг «Девон»и билан синхрон - қиёсий тилшуносликка асос солди, айна тилшуносликнинг буюк вакили сифатида танилди.

Маҳмуд Кошғарий синхрон - қиёсий метод билан қуролланган ҳолда туркий қабилаларни кезиб, асосий диққат-эътиборини уларнинг тилларидаги умумий ва фарқли хусусиятларга қаратади. Шунингдек, у туркий қабилаларнинг жойлашиш ўрни ҳақида ҳам қимматли, асосли жўғрофий маълумотлар берадики, бу «Девон»даги фактларнинг, фикрларнинг, қарашларнинг объективлигини таъминлайди. Айтилганлар «Девон»нинг жуда катта меҳнат эвазига яратилганлигидан хабар беради.

Тилшуносликнинг барча сатҳлари бўйича қиёсий тадқиқот ишларини олиб борган Маҳмуд Кошғарийнинг «Девон»и муқаддима ва луғат қисмларидан ташкил топади.

«Девон»нинг кириш қисмида асарнинг тузилиши ҳақида, шунингдек, Шимолий Хитойдан тортиб, бутун Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона, Бухорогача тарқалган катта ҳудуддаги уруғлар, қабилалар ва уларнинг тиллари ҳақида, бу тилларнинг фонетик ва грамматик хусусиятлари ҳақида маълумотлар берилади.

«Девон»нинг асосий луғат қисмида эса 9 мингга яқин туркий сўз араб тилига таржима қилиниб, изоҳланади, уларнинг фонетик, лексик ва грамматик хусусиятлари ҳақида муҳим фикрлар баён қилинади.

Маҳмуд Кошғарий туркий тиллар – сўзлар фонетикаси – товушлар ҳақида фикр юритар экан, товушларни ҳарфлардан қатъий фарқлайди, товушларнинг физиологик ва акустик хусусиятлари ҳақида фикр юритади. У араб ёзуви системасидаги ҳарфларнинг туркий тиллардаги мавжуд товушларни ифодалаш учун етарли эмаслигини айтиб, араб ёзувига янги белгилар кири-тади. Аниқроғи, араб ёзувидаги 18 ҳарфни – шу ҳарфлардан ет-титаси устига махсус қўшимча белги қўйиш орқали 25 тага ет-казади. Натижада 25 та товуш ўзининг ёзма - ҳарф шаклига, ифодасига эга бўлади.

Аллома ундош товушлар ҳақида гапириб, ундошларнинг содда ва мураккаб бўлиши, жарангли ва жарангсизлиги, қаттиқ ва юмшоқлиги, ундошларнинг кетма – кет келиши катта, оппоқ (геминация) – каби масалаларга тўхталади. Шунингдек, у сингар-монизм, товуш тушиши, алмашиниши, ассимиляция, метатеза, редукция каби бевосита товушлар билан боғлиқ фонетик жараёнлар ҳақида ҳам фикр юритади.

Маҳмуд Кошғарий тил ва нутқнинг асосий бирлиги бўлган сўз масаласига лексиколог, семасиолог, лексикограф сифатида тўхталар экан, бунда у асосий диққат-эътиборни тилшуносликнинг энг муҳим ва энг мураккаб масалаларидан бири бўлган сўз маъносига, сўзнинг кўп маънолилигига, сўз маъносининг кўчишига, сўз маъносининг изоҳи каби ўта жиддий масалаларга қаратади. Яъни олим «Девон»да сўзнинг муайян маъно англа-тишдек энг муҳим хусусиятидан келиб чиқиб, сўз маъноси билан бевосита боғлиқ бўлган омонимия, синонимия ва антонимия ҳодисалари ҳақида, сўз маъносининг кўчиши билан боғлиқ бўлган

¹ А.Н.Кононов, Ҳ.Г.Низматов. Маҳмуд Кашгарский о тюркских языках. История лингвистических учений. Средневековый восток. Л., 1981, 135 – бет.

² Қаранг Ҳ.Неъматов. XI асрдаги туркий тилларнинг Маҳмуд Кошғарий томонидан қилинган таснифи. Ўзбек тили ва адабиёти. ж.4. 1969, 51-55 бетлар.

метафора, метонимия, синекдоха, функциядошлик каби маънонинг кўчиш усуллари ҳақида, сўз маъносининг кенгайиши ва торайиши ҳақида фикр юритади, туркий тиллардан қатор мисоллар келтиради, фикрини исботлайди. Масалан, «Девон»да ўт сўзи омоним сифатида қайд этилади ва қуйидаги омонимик маъноларда қўлланилиши айтилади. Қиёсланги ўт-дори (у дори томдирди); ўт-ўсимлик (қўй ўтни еб тугатди).¹

Эрик-эрийдиган, эрувчан (масалан, ёғ ва бошқа эрийдиган нарса); эрик-чаққон, йўрға (масалан, чаққон, ғайратли одам, йўрға от).¹

Маҳмуд Кошғарий антоним сўзларга ҳам тўхталиб, чивгин (тўқ тутувчи, семиртирувчи, кучли, масалан, овқат) сўзининг маъно зиди – антоними сифатида кэвгин (тўқ тутмайдиган, кучсиз, масалан, овқат, ош) сўзини келтиради.² Яъни сўзларнинг бири «кучли» (кўп қувватли) маъносини берса, иккинчиси «кучсиз» (кам қувватли) маъносини англатади.

Муаллиф «Девон»да синонимик муносабатдаги сўзлар сифатида қуйидагиларни қайд этади: ишлар, урағут, ўхшағу (хотин киши маъносида); ўпди, ичди (ичмоқ маъносида); илишди, асишди (осмоқ маъносида).³

Маҳмуд Кошғарий метафора-ўхшашлик асосида маъно кўчишига туғмоқ феълини келтиради. Яъни ушбу сўз фақат инсонга нисбатан эмас, балки қўлланиш вақти жиҳатдан анча кейин, ташқи ўхшашлик асосида, ҳайвонга нисбатан ҳам ишлатилиши ҳақида маълумот беради.

У маъно кўчишининг метонимия усулига тўхталиб, булут, осмон ва оғил сўзларини келтиради. Яъни булут, осмон сўзлари ёмғир маъносида қўлланса, оғил сўзи гўнг, қий маъносида ишлатилишини айтади.

Аллома маънонинг кенгайишига туғмоқ сўзини келтириб, бу сўз фақат одамларга нисбатан эмас, балки кейинчалик ҳайвонга нисбатан ҳам қўлланганлигини айтади. Бундан сўзнинг қўлланиш қамрови, муайян предмет билан боғланиши, уни англатиш фаоллиги кенгайганлиги маълум бўлади.

Сўз маъносининг торайиши сифатида эса собон сўзини келтириб, айна сўзнинг қўшга нисбатан ҳам, омонга нисбатан ҳам - ҳар иккала бошқа-бошқа предметларга нисбатан ишлатилгани, сўнг эса фақат омонни англатиш учун қўлланишини тушунтиради.

«Девон»даги морфологияга оид тадқиқотларга келганда, асарда сўзлар, ўша давр араб тилшунослиги анъаналарига кўра, уч туркумга ажратилади. Яъни булар от, феъл ва ёрдамчи сўзлар. Сўз туркумларидан, айниқса, феъл билан боғлиқ қатор масалалар атрофлича ўрганилади. Бунда у феъл ясалиши, феъл нисбатлари, феъл майллари, феъл замонлари масаласига алоҳида эътибор беради⁴, қимматли маълумотлар келтиради.

Хуллас, Маҳмуд Кошғарий ўз даврининг улкан тилшуноси сифатида жаҳон тилшунослиги тарихида ёрқин из қолдирган буюк алломадир.

Абул Қосим Маҳмуд ибн Умар аз - Замахшарий

Мусулмон шарқида «Устод ул-араб ва-л ажам» (Араблар ва ғайри араблар устози), «Фахру Хваразм» (Хоразм фаҳри) каби шарафли номлар билан машҳур бўлган Ўрта Осиёлик алломалардан яна бири Маҳмуд аз - Замахшарийдир (1075-1143).

Маҳмуд аз - Замахшарий Хоразмнинг Замахшар қишлоғида дунёга келди. Унинг ёшлик йиллари илму фан ва маданият тараққий қилган даврга тўғри келди. Замахшарийлар оиласи диндор, ҳурматга сазовор зиёли оилалардан эди. Шунга кўра у дастлабки билимини Замахшарда-ўз ота-онасидан олади, хат-саводли бўлади. Маҳмуд ўз билимини ошириш, илм-фан бобида мукамал бўлиш мақсадида Хоразмга (Урганчга, сўнгра эса Бухорога) йўл олади. Ушбу шаҳарлардаги мадрасаларда ўзининг маънавий-маърифий савиясини оширади. Билимни янада чуқурлаштириш мақсадида Исфохон, Боғдод, Макка, Марв, Нишопур, Шом,

¹ Девону лугатит турк. 2-том. Т., 1961, 382 – бет

¹ Девону лугатит турк. 1-том, 100 – бет

² Ўша асар. 1-том, 415 – бет.

³ Ўша асар 1-том, 140-157,-166,-176, -177, -198-бетлар.

⁴ Қаранг. А.Нурмонов. Ўша асар, 46-50 бетлар.

Ҳижоз ва Ироқ каби илм-фан, маданият тараққий қилган шаҳарларда бўлади, етук алломалардан, олиму фозиллардан илм-фан сирларини ўрганади, тинимсиз меҳнат қилади, доимий изланишда бўлади. Шунга кўра Маҳмуд аз - Замахшарий ўз замонасининг буюк алломасига, илм-фан ҳомийсига, донғи кетган машҳур кишисига айланди.

Буюк аллома авлодлар учун улкан бой илмий мерос қолдирди. У тилшунослик, луғатшунослик, жўғрофия, адабиёт, аруз, тафсир, ҳадис, фикҳ ва кироат илмига оид 50 дан ортиқ асар яратди, кўплаб шеърлар ёзди.

Машҳур тарихчи Ибн ал-Қифтий Маҳмуд Замахшарий ҳақида шундай дейди «Худо раҳмат қилғур аз - Замахшарий илму адаб, наҳв ва луғат бобида ўзгаларга мисол (намуна) бўладиган аллома эди», деса, Миср тарихчиси ибн Тағриберди эса Маҳмуд Замахшарий «шайх, буюк аллома, ўз даврининг яғонаси, ўз асрининг энг пешвоси ва имоми бўлган», дейди.

Буюк имом Замахшарий тилшунослик бобида ҳам қатор асарлар яратдики, бу асарлар дунё тилшунослиги фанида алоҳида қадрланади.

Маҳмуд аз - Замахшарийнинг тилшуносликка оид асарлари қуйидагилари

1. «Ал - муфассал фи санъат ил-иъроб» («Флексия санъати ҳақида муфассал китоб»)
2. «Ал - муҳожат бил - масоил ан - нахвия ав ал- аҳажий ан - нахвия» («Грамматик масалаларга оид жумбоқлар»)
3. «Ал-унмузаж фи-н-наҳви» («Грамматик намуналар ҳақида»)
4. «Самийм ул-арабия» («Араб тилининг негизи»)
5. «Ал-муфрад ва-л-муаллиф фи-н-наҳви» («Грамматикада бирлик ва кўplik»)
6. «Ал-муфрад ва-л мураккаб фи-л-арабия» («Араб тилида бирлик ва кўplik»)
7. «Ал-амалий фи-н-наҳви» («Грамматик қоидаларда орфография»)
8. «Дийвон ут-тамойил» («Ассимиляция ҳақида девон»)¹

Араб тили грамматикасига оид асарлар ичида Замахшарийнинг бир ярим йил давомида Маккада яратган «Ал - муфассал» (1121) китоби алоҳида ўрин тутди. Айни асар араб тилининг морфологияси ва синтаксисига оид тадқиқот бўлиб, у мусулмон оламида машҳур бўлган ва юксак баҳоланган.

Замахшарийнинг «Ал-Муфассал» асарида грамматикага оид масалалар сўз туркумлари-от, феъл ва юкламалар орқали ўрганилган. Асарнинг ҳар бир бўлимида морфология ва синтаксис масалалари кўриб чиқилган. Асар фонетика бўлими билан якунланади.

Ушбу асарнинг бир қўлёзмаси Тошкентда, ЎзФАнинг Шарқшунослик институтида сақланади.

Маҳмуд Замахшарийнинг «Муқаддимат ул-адаб» («Адабиёт муқаддимаси» 1137) йирик асари ҳам бўлиб, аллома бу асарда ўз давридаги араб тилининг истеъмолда бўлган қатор сўз ва ибораларини жамлашга ҳаракат қилган, уларнинг этимологияси ҳақида қимматли маълумотлар берган. Замахшарийнинг «Муқаддимат ул - адаб» асари беш бўлимдан иборат бўлиб, унда сўзлар исм (от), феъл, боғловчи, от ўзгаришлари (отларнинг турланиши) ва феъл ўзгаришларига (феълларнинг тусланишига) бўлинади ва ҳар бир бўлим ҳақида алоҳида фикр юритилади.

Замахшарийнинг «Муқаддимат ул-адаб» асари форс, чиғатой (ўзбек), мўғул, турк кейинчалик эса француз, немис ва бошқа тилларга таржима қилинган. Ушбу асарнинг қўлёзмалари ЎзФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Аллома «Алфоиқ фи ғариб ил-ҳадис» («Ҳадисдаги нотаниш сўзларни ўзлаштириш») луғатини ҳам яратади. У асарда сўз масаласига, аниқроғи, маъносини тушуниш, англаш мураккаб, қийин бўлган сўзларга тўхталади. Айни сўз маъноларини шарҳлайди, тушунтиради, уларнинг ўзлашиши учун йўл очади.

Замахшарийнинг «Асос ул-балоға» («Чечанлик асослари») асари ҳам бўлиб, ушбу манба, асосан, луғатшуносликка оиддир. Китобда араб тилининг мукаммалиги ҳақида, сўз, сўзларнинг маъно хусусиятлари, сўзларнинг кўчма маънода қўлланиши, кўчма маъноларнинг

¹ А.Нурмонов. Ўша асар, 53-бет.

пайдо бўлиш сабаблари, шунингдек, нутқнинг асосий бирлиги сифатида фақат сўз эмас, балки фразеологик birlikлар ҳам олиниб, улардан нутқ фаолиятида фойдаланиш усуллари ҳақида атрофлича маълумотлар берилади.

Маҳмуд Замахшарий бутун ислом маънавияти ва маданиятида муҳим аҳамиятга эга бўлган «Навобиғ ул-калим» («Нозик иборалар») асарини ҳам яратди. Манбада, асосан, ҳикматлар-афоризмлар қайд этилган бўлиб, улар ғоявий ва бадиий жihatдан мукамаллиги билан ажралиб туради. Ушбу асар матнлари инсонни имон-этиқодга, покликка, эзгуликка, илимли бўлишга, яхшиликка, ҳалолликка-маънавият ва маърифатга даъват қилади, маънавий дурдоналарни кадрлашга чақиради. Намуналари

1. Куёш нури беркитилмайди, Ҳақиқат шаъми сўнмайди.
2. Эзгулик, хайрли ишларга астойдил кириш, уларни пайсалга солиб, кейин қиларман деган ўйлардан воз кеч... тафаккур ва идрок билан иш тут.
3. Ҳалол ва покиза киши доимо ҳаловату тинчликдадир.
4. Бировга ёмонлигу хиёнат қиладиган киши эса ҳалокатга гирифтордир.
5. Инсонни бойлик, пул-дунё, амал эмас, балки илм улуғлайди.
6. Кўпинча тил билан етказилган жароҳат, қилич билан етказилган жароҳатдан оғирроқдир.
7. Ловиллаб ёнаётган оловни сув ўчиргани каби нодон одамлардан чиқаётган алангани ҳакиму оқил одамлар сўндирарлар.
8. Куёш нурларини беркитиб бўлмаганидек, ҳақиқатнинг чироғини ҳам сўндириб бўлмас.
9. Кўп ортиқча сўзлашув эшитувчини ранжитар.
10. Эй бўтам, тилингни ёмон сўзлардан сақла!
11. Ёки илимли бўл, ёки илмга таяниб иш тутадиган бўл, лаоқал илмни тинглаб эшитадиган бўл...¹ ва бошқалар.

Алишер Навоий

Ўрта Осиёнинг XV асрнинг иккинчи ярмидаги буюк мутафаккири, алломаси, шеърият султони, ўзбек адабий тилининг ҳомийси ва тарғиботчиси Алишер Навоий (1441-1501) ҳазратлари тилшунослик тарихида ҳам ёрқин из қолдирган улкан сиймолардан биридир.

Алишер Навоийнинг лисоний қарашлари, асосан, «Муҳокамат ул-луғатайн» (1499) асарида ўз ифодасини топган.

Икки тил-ўзбек ва форс тилларининг қиёсий (солиштирма) таҳлилига бағишланган ушбу асарда Алишер Навоий турли тил оилаларига мансуб бўлган тилларнинг умумий ва фарқли томонлари, белги-хусусиятларига тўхталади, уларни таҳлил қилади, муҳим маълумотлар беради. Аниқроғи, тилларни муҳокама қилиш орқали ўзбек тилининг ўзига хос жihatларига, адабий-бадиий ижодда - асарлар яратишда ўзбек тилининг ҳам устувор, улуғвор тил эканлигини, шунга кўра форс тили билан бемалол рақобат қила олишини, ҳатто айрим ўринларда, тасвирийлик имкониятлари нуқтаи назаридан эса ундан илгари кета олишини баён қилади, асослайди.¹

У мазкур асарида тилларнинг келиб чиқиши, тил ва тафаккур орасидаги муносабат, сўз маъноси, сўзларнинг шакл ва маъно муносабатларига кўра турлари, сўз ясалиши, морфологик категориялар, фонетикага оид-товуш билан боғлиқ катор ҳодисалар ҳақида чуқур фикр юритади, бундай ҳодисаларни атрофлича таҳлил қилади.

Навоий асарда фонетик система ҳақида фикр юритар экан, айти системанинг қурилиш аъзолари бўлган товушлар ҳақида, товушларнинг артикуляцион хусусиятлари ҳақида маълумотлар беради, ўзбек тили товушларининг қўлланилишидаги ўзига хосликларини алоҳида қайд этади.

¹ Маҳмуд аз-Замахшарий. Нозик иборалар. Т., 1992.

¹ Қаранг. Д.М.Насилов. Лингвистические взгляды Алишера Навои. В к н. История лингвистических учений. Средневековый восток. Л., 1981, 148-бет.

Ушбу фонетик ўзига хосликлар ҳақида проф. С.Усмонов ва проф. А.Нурмоновлар ўз тадқиқотларида бир қатор маълумот-ларни келтирадилар. Масалан, товуш ва ҳарф муносабати ҳақида фикр юритилар экан, улар бир-бирига ҳамма вақт ҳам мос келмаслиги, бир ҳарф билан бир неча товушни англатиш мумкинлиги айтилади. Аниғи, Навоий эски ўзбек адабий тилининг унлилар системасига тўхталиб, о-ё, у-ў оппозицияси асосида мисоллар келтиради қиёсланги от (олов), от (ҳаракат); тўр (тузоқ), тўр (уйнинг тўри); ўт (ютмоқ), ўт (каллани ўтга тутиб, тукини куйдириш). Шунингдек, биргина ей (s) ҳарфи билан учта товуши и, чўзиқ и ва э товушлари ифодаланиши қайд этилади.

Қофия масаласида ўзбек ва форс тиллари қиёсланар экан, бунда ўзбек тили имкониятларининг кенглиги, бу жиҳатдан ўзбек тили форс тилидан устун эканлиги баён қилинади. Аниғи аро сўзини саро, даро билан ҳам, бода билан ҳам, эрур сўзини эса ҳур, дур билан ҳам, ғурур, сурур сўзлари билан ҳам қофия қилиш мумкинлигини, форс тилида эса бундай имконият йўқ эканлигини таъкидлайди.¹

Хуллас, Алишер Навоий товушни, ҳозирги тилшунослик нуқтаи назаридан баҳолашда, фонема сифатида олиб, унинг энг муҳим хусусияти бўлган маъно фарқлаш қобилиятига эга эканлигини баён қилади.

Навоий ислом таълимотига асосланган ҳолда инсонга тил-нутқ қобилияти, нутқ фаолияти Оллоҳ томонидан берилганлигини, бу жараён фақат инсонгагина тегишли эканлигини айтади. Айни вақтда ушбу қобилиятга эга бўлган инсонлар сўзларни ўзлари яратишини, ўзлари ижод қилишини қайд этади ва сўз масаласига алоҳида урғу беради.

Навоий сўз ҳақида фикр юритар экан, даставвал, мутлақо мақсадга мувофиқ, сўзнинг маъно қувватига катта эътибор қаратади. Чунки Навоий ғояларининг энг биринчи ва энг қудратли пойдевори, моддий асоси сўз эканлиги – сўзнинг маъно жиҳатлари эканлиги аниқдир.

Навоий сўзни маъно, тушунча ташувчи, инсон ғояларини, руҳий дунёсини ифода этувчи, шунга кўра ўзгаларга таъсир қилувчи кучли восита сифатида тушунади ва шундай тушунтиради. У она тилининг лексик бойлиги ҳақида ўткир тилшунос сифатида қимматли фикрлар, маълумотлар келтиради, семантик-функционал жиҳатдан форсий тилдан устун турувчи қатор лисоний бирликларни бирма-бир санайди, уларни маъно жиҳатдан таҳлил қилади, сўзларнинг-феълларнинг нозик маъно фарқларини, «қирраларини» қайд этади. Туркий тилнинг сўз қўллаш бобида ҳам ўзига хосликларга, устунликларга эгалигини асослайди, шеърийат-байтлар орқали ишонч ҳосил қилади.

Алишер Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида эски ўзбек тилининг имкониятларини, бойлигини кўрсатиш мақса-дида шу тилнинг ўзига хос бўлган 100 та феълни келтиради. Булари *қувормоқ, қуруқшамоқ, ушармоқ, жийжаймоқ, ўнгдаймоқ, чикирмак, думсаймоқ, умунмоқ, усанмоқ, игирмоқ, эгармоқ, ухранмоқ, торикмоқ, алдамоқ, аргадамоқ, ишонмоқ, игланмоқ, айланмоқ, эрикмак, игранмак, овунмоқ, қистамоқ, қийнамоқ, қўзгалмоқ, соврилмоқ, чайқалмоқ, девдашмоқ, қийманмоқ, қизгонмоқ, никамоқ, сайланмоқ, танламоқ, қимирданмоқ, серпмак, сирмамак, ганоргамак, сизрикмоқ, сизинмоқ, қилимоқ, ёлинмоқ, мунгланмоқ, индамак, тергамак, теврамак, қингаймоқ, шигалдамоқ, синграмоқ, яшқамоқ, исқармоқ, кўнгранмак, сухранмоқ, сийпамоқ, қораламоқ, сурканмоқ, куйманмоқ, инграмоқ, тушалмоқ, мунгаймоқ, танчиқамоқ, қуруқсамоқ, бушурганмоқ, бўхсамоқ, киркинмак, сукадамак, бўсмоқ, бурмак, турмак, тамшимоқ, қаҳамоқ, сипқормоқ, чичаркамак, журканмак, ўртанмак, сизгурмоқ, гурпашиламак, чипрутмак, жиргамоқ, бичимоқ, кикзанмоқ, сингурмак, кундалатмак, кумурмак, бикирмак, кўнгурдамак, кинаркмак, кезармак, дўптулмоқ, чидамоқ, тузмак, қазганмоқ, қичигламоқ, гангирамак, ядамак, қадамоқ, чиқанмоқ, кўндурмак, сўндурмак, суқлатмоқ.*¹

Навоий қайд этилган феълларни семантик жиҳатдан таҳлил қилади, дифференциал-семантик метод асосида уларнинг маъно умумийликларига, фарқли белгиларига, маъно нозикликларига эътибор беради, мисоллар билан асослайди. Омонимик ва синонимик

¹ Қаранг. С.Усмонов. Ўша асар, 54-бет. А.Нурмонов. Ўша асар, 86-бет.

¹ А.Нурмонов. Ўша асар, 88 – бет.

муносабатдаги сўзларни аниқлайди, полисемантик сўзларнинг мавжудлигини қайд этади.² Масалан, омоним сўз сифатида от, туз,³ кўк каби сўзларни келтириб, от сўзининг ном-исм маъносида, хайвон маъносида ва ҳаракат маъносида қўлланишини таъкидлайди. Айтилганлар Навоийнинг сўз масаласига ўта жиддий эътибор берган, ўз даврининг буюк сўзшунос-лексиколог олими ҳам бўлганидан дарак беради.

Навоий мазкур асарида морфология масаласига ҳам тўхталади, сўз ясалишига оид айрим фикрларни қайд этади.

Проф. С.Усмонов ва проф. А.Нурмоновларнинг хабар беришича, ушбу ишда сўз ясовчи аффикслар сифатида қуйидагилар келтирилади

- чии қушчи, холвочи, кийикчи, қўйчи;
- вули баковул, қаровул, ясовул, жиғовул;
- ли ясол, кабол, тунқол, севарғол⁴ ва бошқалар.

Маълум бўлдики, аффикслар асарда сўз ясовчи воситалар сифатида сўз таркибида қўлланиб, янги сўз яшаш, асосан, от яшаш-шахс отини ҳосил қилиш учун хизмат қилади.

Алишер Навоий морфологияга оид фикрларни баён қилар экан, асосий, етакчи сўз туркуми сифатида, мақсадга тўла мувофиқ, феълларга мурожаат қилади. Феъл бирликларнинг маъно жиҳатдан, шакл ва қўлланиши жиҳатдан эски ўзбек адабий тилининг ўзигагина хос, яъни форсийда учрамайдиган хусусиятларини, зукко тилшунос сифатида, пухта таҳлил қилади. Аниқроғи, у феълларнинг нисбат билан боғлиқ томонларига алоҳида эътибор берар экан, феълнинг ўзлик, орттирма ва биргалик нисбатларини, равишдош шаклини, кўмакчи феъл ёрдамида тузилган мураккаб феълларни қайд этади.¹

Навоий феълнинг орттирма нисбат шакли ҳақида фикр юритар экан, айтиш нисбат тушунчаси-т қўшимчаси орқали ҳосил бўлишини айтади, қатор мисоллар келтиради. Қиёсланги югурт, яшурт, чиқарт² ва бошқалар.

Мирзо Меҳдихон

Алишер Навоийнинг дунёвий аҳамиятга эга бўлган улкан илмий ва адабий меросини ўрганиш-лисоний йўналишда у яратган асарларни таҳлил қилиш-сўзларга, сўз маъноларига эътибор бериш, уларни изоҳлаш, маънавий қамровини, матн-даги қувватини очиб бериш, ўзга тилларга таржима қилиш кабилар, XV асрдан бошлаб, филологик тадқиқотларнинг –лексикографик ишларнинг асосий мақсади, вазифаси бўлиб қолди. Шунга кўра, айниқса, ушбу даврдан бошлаб, қўплаб луғатлар яратила бошландики, бу луғатлар ичида Эрон шоҳи Нодир шоҳнинг котиби астрободлик Низомиддин Муҳаммад Ҳоди ал Ҳусайни ас Сафавийнинг – Мирзо Меҳдихоннинг (ХВИИ) «Санглох» (1760) луғати алоҳида аҳамиятга эгадир.

Ушбу асарнинг ўзига хос томони шундаки, айтиш луғатга «Мабони ул - луғат, яъни сарфи ва наҳви луғати чиғатой» номли эски ўзбек тилининг грамматикасига оид тадқиқот ҳам киритилган.

Маълум бўлдики, Мирзо Меҳдихоннинг «Санглох» асарида ҳам лексикологияга, лексикографияга, грамматика-морфология ва синтаксисга оид масалалар юзасидан фикр юритилади.

Асарнинг луғат қисми, асосан, шеърятдаги ҳамда Лутфий, Бобур асарларидаги тушунилиши қийин бўлган сўзлар изоҳига, уларнинг форс тилига таржима қилинишига қаратилгандир.³

Асарга қўшимча киритилган «Мабони ул - луғат» икки қисмдани муқаддима ва тарсиф (грамматика) дан иборат.

² Қаранг. С.Усмонов. Ўша асар, 54-бет; А.Нурмонов, Ўша асар, 91-бет.

³ А.Нурмонов. Ўша асар, 90-бет.

⁴ Қаранг. С.Усмонов. Ўша асар, 54-бет; А.Нурмонов. Ўша асар, 91-бет.

¹ Қаранг. С. Усмонов. Ўша асар. 53-бет; Д.М.Насилов. Ўша асар, 152-бет

² Қаранг. А. Нурмонов. Ўша асар, 93-бет.

³ Қаранг. С. Усмонов. Ўша асар, 55-бет.

«Муқаддима»да асарнинг ёзилиш сабаблари берилади. Ишнинг тарсиф-грамматикаси эса олти бўлимни ўз ичига олади. Ушбу бўлимларда феъл - феълнинг турли нисбат шакллари келиши, феъл замонлари, феълнинг функционал шакллари (сифатдош, равишдош), феъл майллари, феълларнинг ясалиши, аффикслар олиши, олмошлар, уларнинг турлари, қўшимчалар, кўмакчи феъллар, сўзлар имлоси ва бошқалар ҳақида фикр юритилади.¹

Мирзо Меҳдихон ўзбек тилининг морфологиясига тўхталар экан, у бешта келишик шаклини қайд этади. Булари 1. Қаратқич келишиги (-нинг). 2. Тушум келишиги (-ни, -н). 3. Жўналиш келишиги (-ка, -га, -ға). 4. Чиқиш келишиги (-дан). 5. Ўрин-пайт келишиги (-да).

Меҳдихон, шунингдек, эгалик қўшимчалари, сонлар-уларнинг турлари тартиб (-нчи, -инчи), жамловчи (-ов, -овла, -лон) –биров, икков, учовла, учовлон, тақсим сонлар (-ар, -ин) - юзар, бирин ҳақида, олмошлар-кишилиқ (ман, сан, биз, сиз), кўрсатиши (бу, ул, шу, ўшал, мун, анлар, алар), кўмакчилар (учун, ила, илан, билан, бирла, бирлан) ҳамда фонетик ходисалар (элизия-бўюн-бўйни, оғиз-оғзи) ҳақида маълумот беради.

Мирзо Меҳдихон, юқорида айтилганларга кўра, асарини ўзбек тилининг биринчи илмий грамматикаси деб атайди.²

Фойдаланилган адабиётлар.

1. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. Т., 1972.
2. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений. М., 1979.
3. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.
4. А.Н.Кононов, Х.Г.Нигматов. Махмуд Кашгарский о тюркских языках, История лингвистических учений, Средневековый Восток. Л., 1980. 130-142 бетлар.
5. Ҳ.Неъматов. XII асрдаги туркий тилларнинг Махмуд Кошғарий томонидан қилинган таснифи. Ўзбек тили ва адабиёти. ж. 1969. №4.
6. А.Нурмонов. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Т., 2002.
7. Ҳ.Ҳомидов. Қирқ беш аллома ҳикояти. Т., 1995.
8. Э.Умаров. Грамматика староузбекского языка. Мабани ул-луғат Мирзы Меҳдихана. АКД, Т., 1967.
9. Девону луғатит турк И, ИИ, ИИИ. Т., 1960-63.
10. Махмуд аз Замахшарий. Нозик иборалар. Т., 1992.
11. Д.М.Насилов. Лингвистические взгляды Алишера Навои. В кн. История лингвистических учений. Средневековый восток. Л., 1981.
12. История лингвистических учений. Средневековый восток. Л., 1981.

ИИИ. Европада уйғониш давридаги тилшунослик

Уйғониш даври тилшунослиги XV-XVIII асрларни ўз ичига олади. Уйғониш даврининг бошланиши билан черковнинг обрў-эътибори сусайиб, антик даврга бўлган эътибор, кизиқиш, уни қадрлаш кучая борди. Аниғи, Уйғониш даврининг вакиллари, зиёлилари юнон ва римликларнинг бой миллий маданиятига мурожаат қила бошлашди.

Уйғониш даври капитализмнинг феодализм устидан бўлган ғалабаси билан якунланди. Шунга кўра ушбу даврда инсонийлик ғоялари, миллий ўзини англаш, санъат ва адабиётга бўлган қизиқиш, фанга бўлган жиддий қараш, эътибор кучайди, ўсди.

Янги аср Европада Колумб, Магеллан, Галилей, Коперник, Декарт, Ньютон, Лейбниц, Ломоносов каби дастлабки кашфиётчиларни ва улкан олимларни юзага чиқаради.

¹ Э. Умаров. Грамматика староузбекского языка «Мабони ул-луғат» Мирзы Меҳдихана. АКД, Т. 1967, 6-8 бетлар. Қўш. қаранг. А. Нурмонов. Ўша асар, 106-107-бетлар.

² Қаранг. С.Усмонов. Ўша асар, 55-бет.

Уйғониш даврида, даставвал, дунё тиллари ҳақидаги маълумотлар анча кўпайди. Тилшунослик фанининг кейинги тараққиёти учун муҳим ва зарур бўлган лисоний материалларни, фактларни тўплаш, йиғиш жараёни амалга оширилди.

Капитализмга ўтиш, унинг ривож, миллатлар ва миллий тилларнинг юзага келиши, миллий ифтихор кабилар қатор тилларнинг грамматикасини тузишга, яратишга ундади. Айни даврда арман, форс, венгер, япон, корейс, испан, нидерланд, француз, инглиз, поляк, чех, немис, украин ва бошқа тилларнинг грамматикаси ҳамда лексикасига оид асарлар яратилди.

Ушбу даврда лисоний материалларни тўплаб, йиғиб бориш уларнинг моҳиятини тушуниш, мазмунини англаш билан биргаликда олиб борилдики, натижада тил ҳақида эътиборли фикрлар ўртага ташланди. Жумладан, файласуф Бекон тилдан бошқа алоқа воситаси мавжуд деса, файласуф Локк товуш билан тушунча ўртасида табиий боғланиш йўқ, деган асосли фикрни таъкидлади. Файласуф Лейбниц мантикий-математик асосга қурилган халқаро тил яратиш масаласини кўтарди.

Оврупо олимларининг – юнон ва римликларнинг бой маданий ва маърифий меросини эгаллашлари жуда катта меҳнат натижасида ва лотин тилига оид қатор асарларнинг-матнларнинг нашр қилиниши ҳамда уларни шарҳлаш натижасида мумкин бўлди.

Антик (ёки классик филология) даврининг адабий асарларини нашр қилиш ва уларга лисоний шарҳлар ёзишда, айниқса, қуйидаги олимларнинг хизматлари, меҳнатлари катта бўлди. Булари Жюль Цезарь Скалигер (1484-1558), Роберт Стефанус (1503-1559), унинг ўғли Генрих Стефанус (1528-1598), Герхардт Иоганн Фоссий, Шарль Дюканж, Иоганн Рейхлин, Иоганн Меланхтон ва бошқалар.

Ж.Скалигер «Лотин тили асослари ҳақида» (1540) асарини яратган бўлса, Р. Стефанус «Лотин тили хазинаси» (1553) тадқиқотини эълон қилади. Г.Стефанус эса юнон тилига бағишлаб, «Грек тили хазинаси» асарини чоп эттирди.

Айни вақтда Шарқ тилларини, айниқса, семит тилларини ўрганишга бўлган қизиқиш кучайди, семит филологияси майдонга келди. Яъни қадимги яхудий, арабий, араб, эфиопия тиллари тадқиқ қилинди. Қатор асарлар яратилди. И.Рейхлин қадимги яхудий тили грамматикасини (1506) яратиб... унда биринчи бўлиб, «аффикс» терминини қўллади ва бу термин ХВИ-ХВИИИ асрларда фаол ишлатила бошланди. П.де Алкам араб тили грамматикасига оид асарларини (1506) эълон қилди. Яков Холиус ва Эрленийлар араб тили тадқиқи билан шуғулланган бўлсалар, Иов Лудольф эфиопия тили юзасидан иш олиб борди.

Айниқса, ХВИ асрда қатор тилларнинг – немис (1527), француз (1531), инглиз (1538), венгер (1539), чех (1567), поляк (1568), славян (1596) ва бошқа тилларнинг граматикасига оид асарлар майдонга келди.

1696 йилда Англияда (Оксфорд) Генрих Вильгелм Лудольф-нинг лотин тилида тузилган «Рус грамматикаси» асари яратилди. Биринчилардан бўлиб, итальян (1612) ва француз (1694) тили луғатлари чоп этилди.

Агар ўрта аср ва Уйғониш даврида классик филологиянинг ғоялари тараққий эттирилган бўлса, ХВИИ ва, айниқса, ХВИИИ аср тилшунослигида тубдан ўзгариш бўлиб, янги типдаги грамматика, луғатлар-кўп томли катта луғатлар майдонга келди.

Ана шундай луғатлардан бири рус сайёҳи академик Пётр Симон Палласнинг «Барча тиллар ва шеваларнинг (лаҳжаларнинг) қиёсий луғати» асаридир. 272 тилга оид тўрт тилли бу луғат Петербургда 1786-1791 йилларда нашр қилинган бўлиб, унда русча сўзларнинг 272 тилга қилинган таржимаси берилади ва қиёсланади. Бу луғат қиёсий-таржима луғат сифатида эълон қилинади. Мазкур луғатга Осиё, Европа, Африка ва Америка тиллари киритилади, ушбу тилларга оид материаллар берилади.

Яна бир катта луғат испаниялик Лоренцо Гервасининг «Маълум халқлар тилларининг каталоги» (Мадрид 1800-1804) асаридир. Ушбу луғат 307 тилга оид лексик ва грамматик маълумотларни бериши билан ажралиб туради.

Лексикографик тадқиқотлар йўналишида маълум бўлган ишлардан бири немис оимлари И.К.Аделунг ва И.С.Фатерларнинг «Митридат ёки умумий тилшунослик» луғатидир. Ушбу

луғат 500 та тилни қамраб олиши, улар ҳақида маълумотлар бериши билан эътиборга лойик бўлган.

Хуллас, кўплаб тилларни ўз ичига олган қатор луғатларнинг нашр қилинишига, улардаги маълумотларнинг тўлиқ ва мукамал эмаслигига қарамай, бундай ишлар тилларни таққослаб, қиёсий ўрганишга - қиёсий – тарихий тилшуносликка замин яратди.

Пор-Рояль грамматикаси ("Умумий рационал грамматика")

Ўрта асрлардаёқ (ХВИ-ХВИИ) лисоний ҳодисаларнинг тўғрилиги мантикий мезонлар асосида аниқлана бошланди. Бу эса, ўз-ўзидан, тилнинг мантиққа бўйсиндирилишига ва барча тиллар учун умумий қонунлар мавжудлигини тан олишга мажбур қиларди. Бошқача айтганда, ушбу асрларда латин тилини ўрганиш мантикий тафаккур қонун ва қоидаларини билиш деб ҳам тушунилди. Тил ҳодисалари мантиқ асосида изоҳланди. Мантиқ грамматикадан устун қўйилди. Бу даврда барча тилларнинг ягона, битта мантикий асоси бўлиши-битта грамматика бўлиши керак, деган таълимот яратилди. Натижада мантикий грамматика яратиш ғояси майдонга келди.

Мантикий грамматика яратиш таълимотининг энг муҳим ғоявий асоси бўлиб, маърифат асрининг (ХВИИ-ХВИИИ) етакчи фалсафий йўналиши бўлган рационализм¹ майдонга чиқди. Яъни ақл - идрок асосида иш кўриш - рационализм тилшуносликка ҳам жиддий таъсир кўрсатди. Шунга кўра ҳар қандай тилларнинг грамматик категорияларини мантикий категорияларнинг намоён бўлиши, юзага чиқиши сифатида тушуниш кучайди. Натижада рационализм таълимотининг талаблари асосида умумий (рационал, фалсафий ёки мантикий) грамматика яратиш ғояси амалга оширила бошланди.

1660 йилда Париж атрофидаги Пор-Рояль монастирининг роҳиб олимлари мантиқшунос Антон Арно ва тилшунос Клод Лансололар илк бор «Умумий рационал грамматика» асарини француз тилида яратиб, Парижда нашр қилдилар.

Пор-Рояль грамматикаси қадимги юнон, қадимги яҳудий, латин ва француз тиллари материаллари асосида яратилди. Аммо у қиёсий ёки чоғиштира грамматика эмас, балки мантикий-типологик грамматика ҳисобланади. Ушбу грамматика ўз олдида «барча тилларга хос умумий принципларни ва уларда учрайдиган фарқларнинг сабабларини»¹ аниқлаш вазифасини қўяди.

Пор-Рояль грамматикасида биринчи бор грамматика билан мантиқ ўртасидаги алоқа, боғланиш назарий жаҳатдан асослаб берилди. Агар тил тафаккурни ифода этса, демак, тил категориялари тафаккур категорияларининг намоён бўлишидир. Шунга кўра тилни ўрганувчи грамматика мантиққа асосланиши лозим. Грамматика рационал, мантикли бўлиши керак. Мантиқ барча учун ягона, битта экан, бинобарин, грамматика ҳам умумий ва универсал бўлиши лозим. Ягона грамматика алоҳида тилнинг грамматикаси бўлиши мумкин эмас, у фақат умумий бўлиши мумкин, деган ғоялар, кўрсатмалар илгари сурилди.

Пор-Рояль грамматикаси икки қисмдан-фонетика ва грамматикадан иборат бўлиб, олти бобдан ташкил топган биринчи қисмда товуш ва ҳарф, урғу ва бўғинга ажратиш кабилар ҳақида маълумотлар берилади. Грамматиканинг йигирма тўрт бобдан иборат иккинчи қисмининг йигирма уч бобида эса морфология масалалари - от, сифат, олмош, феъл, сифатдош, равиш, боғловчи, ундов - уларга хос хусусиятлар, категориялар; фақат охириги йигирма тўртинчи бобида эса синтаксис масалалари - сўз бирикмаси ва гап кабилар ҳақида фикр юритилади.

Мантикий грамматика ёхуд грамматикадаги мантикий йўналиш сўзсиз фикр (маъно), фикрсиз (маъносиз) сўз йўқлиги тушунчасидан келиб чиқиб, грамматик ва мантикий категорияларни - сўз билан тушунчани - уларни айнан бир нарса деб билади.

¹ Рационал (изм)- тафаккурни, абстракт фикрлашни билишнинг бирдан-бир манбаи деб ҳисоблайдиган ва уларни тажрибадан ажратиб қўядиган идеалистик оқим.

¹ Қаранг. Я. В. Лоя. Ўша асар, 33-бет; Н.А.Кондрашов. Ўша асар, 26-бет; В. И. Кодухов. Ўша асар, 15-бет.

Албатта, мантикий категориялар билан грамматик категория-ларнинг ўзаро мувофиқ келиши, тенг бўлиши мавжуд ҳодиса. У шубҳа уйғотмайди. Аммо бу мантиқнинг барча категориялари тилда тўғридан - тўғри ўз аксини топиши шарт дегани эмас (масалан, тушунчанинг сўз маъносига, ҳукм ва хулосанинг эса турли типдаги гапларга мос бўлиши, мувофиқ бўлиши кабилар). Француз тилшуноси Ш.Балли тўғри айтганидек, «тил орқали ифодаланган ҳар бир фикр мантикий, психологик ва лисоний жиҳатдан аниқланади», баҳоланади. Ушбу фанларнинг ҳар бири гапни ўз нуктаи назаридан ўрганади. Бу – аксиома. Аристотель тўғри қайд этганидек, «ҳар бир нутқ (гап-Р.Р.) фикр ифодалайди, аммо ҳамма нутқ ҳам ўзида ҳукмни ташимайди».

Тил ва тафаккур ўзаро боғлиқ, аммо уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга, жиҳатларга эга.

Ҳар бир тилда мантикий тушунчаларни акс эттирмайдиган, ифодаламайдиган, аммо ҳис - ҳаяжон, хоҳиш - истак - майл ифодаловчи сўзлар бўладик, бундай сўзлар мантиқ томонидан «тан олинмайди».

Ҳар қандай тилда бир таркибли гаплар, гапнинг иккинчи даражали бўлаклари, сўроқ ва ундов гаплар мавжудки, бундай гаплар мантикий тушунчаларга зид келади.

Мантикий грамматика грамматик категорияларни мантикий категориялар билан тенг ҳолда олиб, уларни айнан бир нарса сифатида қарайди ва лисоний ҳодисаларни мантиқ ва мантикий категория терминлари орқали тасвирлашни ўз вазифаси деб билади.

Тафаккурнинг умумлисоний шакл ва қонуниятларини текширувчи, ўрганувчи мантиқ фани инсон онгининг ҳиссий ва иродавий томонлари билан ҳам, лисоний ифодаларнинг шакллари билан ҳам қизиқмайди, бу жиҳатларга эътибор бермайди. Мантикий грамматикада тил ҳодисаларига тарихий ёндашиш ҳам мутлақо мавжуд эмас.

Мантикий ҳукмда ҳамма вақт иккита бўлак-субъект ва предикат мавжуд бўлади. Лисоний бирлик бўлган гапда эса битта (келди), иккита (бола ухлади), учта ва ундан ортиқ (2005 йил сихат ва саломатлик йилидир) бўлак бўлиши мумкин.

Ҳукм умуминсоний характерга эга, гап эса ҳамма вақт миллий шаклда намоён бўлади.

Хуллас, мантикий (ёки фалсафий, рационал) грамматика айни бир мазмуннинг турли тилларда турли воситалар билан ифодаланишини ҳисобга олмайди. Шунингдек, ушбу грамматика ифода воситаларининг қонун ва категориялари ҳар хил бўлиши мумкинлигини тушунмайди. Мантикий грамматика тилга ўзгармайдиган, бир хилда турувчи ҳодиса сифатида қараб, айни грамматика ҳар доим мантиқ қоидаларига бир хилда мос келади, деб ҳисоблайдики, бунда ғайри тарихийлик мавжуддир.

Айтилган камчиликларга қарамасдан Пор-Рояль грамматикаси ўз даври учун ижобий аҳамиятга эга бўлди. Яъни асар шу типдаги қатор грамматикаларнинг яратилиши учун асос бўлди, хизмат қилди.

Ўз даврида катта шухратга эга бўлган фалсафий - мантикий грамматика ўзигача яратилган грамматикалар каби илмий грамматикагача бўлган грамматика сифатида баҳоланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. Т., 1972.
2. В.И.Кодухов. Общее языкознание. Т., 1974.
3. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений. М., 1979.
4. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.
5. Т.А.Амирова, Б.А.Ольховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975.

Рус тилшунослиги

Жаҳон тилшунослиги тараққиётида рус тилшунослиги муҳим ўринлардан бирини эгаллайди.

Рус тилшунослари жуда кўплаб дунё тилларини пухта ўрганганлиги билан, лисоний ходисаларни чуқур таҳлил қилганликлари, тилшуносликнинг илмий-назарий муаммоларига алоҳида жиддий эътибор берганликлари, янги таълимотлар, назариялар «ишлаб чиққанликлари», янги фаразларни ўртага ташлаганликлари билан ажралиб туради. Аниқроғи, рус тилшунослари томонидан рус, славян, ҳинд, эрон, фин-угор, туркий, мўғул, хитой ва бошқа қатор тиллар ўрганилди, улар юзасидан салмоқли, мукаммал асарлар яратилди.

XVI асрнинг охирида (1596) Лаврентий Зизанийнинг славян грамматикасига оид асари нашр қилинди. 1619 йилда Мелетий Смотрицкийнинг славян-рус грамматикаси нашр қилинди.

XVIII асрнинг охирида (1787) Россия фанлар академияси Симон Палласнинг ўз даври учун буюк ҳисобланган «Барча тиллар ва шеваларнинг қиёсий луғати» номли тадқиқотини чоп эттирди. Бу асарнинг яратилишига Европа, Осиё ва Африка қитъаларининг 262 та тили асос бўлиб хизмат қилди.

Россияда XIX асрнинг биринчи ярмида мўғул тили билан Яков Шмидт, фин-угор тиллари билан М.А.Кастрен, хитой тили билан Бичурин, ҳинд тили билан Г.В.Лебедев каби олимлар шуғулландилар.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида эса рус шарқшунослик мактабининг ташкилотчилари ва буюк вакиллари В.Р.Розен, В.В.Бартольд, қадимги Шарқ мамлакатлари ва миср тиллари бўйича энг йирик мутахассис Б.А.Тураев, семит тиллари бўйича П.К.Коковцов, туркий тиллар бўйича Н.И.Ильминский, Н.И.Ашмарин, В.В.Радлов, П.Мелиоранский, мўғул тили бўйича О.М.Ковалевский, Б.Я.Владимирцов, араб тили бўйича В.Ф.Гиргас, И.Ю.Крачковский, Ф.Е.Корш, ҳинд тили бўйича К.А.Коссович, И.П.Минаев, эрон тиллари бўйича В.Ф.Миллер, К.Г.Залеман, В.А.Жуковский, хитой тили бўйича В.П.Васильев, П.Кафаров, В.М.Алексеев, сурия тили бўйича М.Никольский ва бошқа таниқли олимлар иш олиб бордилар.

Рус тилшунослиги фани жаҳон тилшунослиги ютуқлари қаторига рус академик Отто Бётлинг ва немис Рудольф Ротлар томонидан яратилган 7 томдан иборат санскрит луғатини тузганлиги билан жуда катта улуш қўшди.

1870 йилда Петербург университетида тилшунослик бўйича биринчи бўлиб, И.А.Бодуэн де Куртенэ, 1885 йилда Харьков университетида И.В.Нетушил, 1895 йилда Қозон университетида В.А.Богородицкийлар маърузалар ўқидилар.

Россиянинг энг буюк тилшунослари бўлган М.В.Ломоносов, А.А.Потебня, Бодуэн де Куртенэлар тилшунослик соҳасида Европа олимларидан анча илгарилаб кетгандилар.

Михаил Васильевич Ломоносов

Буюк қомусий олим М.В.Ломоносов (1711-1765) ўз асарлари -грамматикага, нотикликка ва услубшуносликка оид тадқиқотлари билан рус тилшунослигининг мустаҳкам пойдеворини қуриб берди. У 1755 йилда рус тилининг биринчи грамматикасини – «Россия грамматикаси» асарини рус тилида эълон қилди. Яъни М.В. Ломоносовгача рус тили бўйича эълон қилинган ишлар айни тилда яратилмаган эди.

М.В.Ломоносовнинг жонли рус тили (сўзлашув нутқи-Р.Р.) асосида яратилган грамматикаси жуда катта шухратга эга бўлди. Аниқроғи, ушбу асар рус тилшунослиги тараққиётида алоҳида муҳим ўринни эгаллади.

М.В.Ломоносов грамматикаси тасвирий – меъёрий - услубий грамматика бўлиб, рус тилининг дастлабки илмий (академик) грамматикаси ҳисобланади. Бу грамматика фақат норматив грамматика бўлиб қолмасдан, айни вақтда у рус тили ҳақида умумий, яхлит маълумот, тушунча берувчи грамматика ҳамдир.

М.В.Ломоносов грамматика ҳақида шундай дейди, «Грамматикасиз нотиклик маъносиз («ўтмас»), шеърият тўмтоқ, фалсафа асоссиз, тарих ёқимсиз, ҳуқуқ ишончсиздир».

М.В.Ломоносовнинг «Россия грамматикаси» асари олти бўлимдан (насихатдан) иборат. Булар қуйидагилари 1. Сўз ҳақида. 2. Орфоэпия ва орфография ҳақида. 3. Ном (от) ҳақида. 4. Феъл ҳақида. 5. Кўмакчи (ёрдамчи) сўзлар ҳақида. 6. Синтаксис ҳақида.

М.В.Ломоносов сўз ҳақида фикр юритар экан, унинг инсонларга ўз тушунчаларини ифодалаш учун, ўзгаларга хабар етказиш учун хизмат қилишини тўғри таъкидлайди. Ҳақиқатан сўз маъно англатиши билан, нарса, предмет, воқеа - ҳодисалар ҳақида хабар, тушунча бериши билан ижтимоий аҳамиятга, «қувватга» эга бўлади.

У сўз туркумлари муаммосига тўхталиб, уларни саккизта деб белгилайди. Яъни от, олмош, феъл, сифатдош, равиш, предлог, боғловчи, ундов. Ушбу сўз туркумларининг нутқда қандай вазифани бажаришини ҳам изоҳлайди. Масалан, ном (от) нарса-предметларни ифодалаш учун, олмош номлашни қисқартириш учун, феъл эса ҳаракат - ҳолатни англатиш учун, боғловчи тушунчаларимизнинг ўзаро боғлиқлигини, алоқадорлигини кўрсатиш учун хизмат қилишини айтади.

Умуман олганда, М.В.Ломоносов грамматик системасининг марказида сўз туркумлари ҳақидаги таълимот ётади. Шунга кўра сўз туркумлари мантикий-функционал асосда, юқорида кўрганимиздек, асосан, икки гуруҳгаи мустақил сўзлар ва ёрдамчи сўзларга ажратилади. Мустақил сўзлар-от, феъл, сифат ва сонлар бўлиб, улар объектив борлиқни акс эттиради. Ёрдамчи сўзлар эса тил бирликларининг тежамкорлик принципига мувофиқ нуткий такрорни қисқартиради, такрордан қутқаради. Демак, ёрдамчи сўзлар, асосан, мустақил сўзларни боғлаш ёки уларни қисқартириш учун хизмат қилади.

М.В.Ломоносов рус илмий терминологиясининг бойишига, мукамаллашишига катта ҳисса қўшди. У рус тили асосида тушунарли, аниқ, она тили луғат таркибига асосланган илмий терминологияни ишлаб чиқдики, бунга оид терминларнинг аксарияти ҳозирда ҳам ўз кучини йўқотгани йўқ. Масалан, предложный падеж, земная ось, кислота, магнитная стрелка, закон движения, маятник, чертёж, опыт, наблюдение, северное сияние, частицы, явление ва бошқалар.

М.В.Ломоносов ўзининг «Риторикага оид қисқача қўлланма» (1748) асарида гап назарияси ҳақида атрофлича маълумот беради. Шу билан рус синтаксисининг асосини яратади.

У «Россия тилидаги черков китобларининг нафи ҳақида» асарида уч стиль (услуг) ҳақидаги назарияни ривожлантирди. Яъни у рус адабий тилида сўзларнинг маъносини, қўлланиши, фаоллик даражасини, қандай ўринларда ишлатилишини, эмоционал-экспрессив хусусиятларини ва бошқаларни ўрганиб, рус тилидаги уч асосий услубни - юқори, ўрта ва қуйи услубларни ажратади.

Юқори услуб – славян - рус сўзларидан тузилиб, бунда қаҳрамонлик қасидалари, прозаик нутқлар тузилади.

Ўрта услуб - рус тилида қўлланадиган сўзлардан тузилиб, сахна асарлари, мактублар, ҳажвий асарлар ёзилади.

Қуйи услуб – черков - славян тилида мутлақо учрамайдиган русча сўзлар - комедия, эпиграммалар, ашулалар, прозада эса мактублар, иш қоғозлари ёзилади.

Хуллас, М.В.Ломоносов ўз тадқиқотларида фонетика, сўз ясаиши, морфология ва синтаксис соҳаларига оид рус тили материалларини кузатиш ва умумлаштиришга асосланган эмпирик методга қатъий амал қилади.

Жонли рус тилига асосланган М.В.Ломоносов грамматикаси жуда катта шон - шухратга эга бўлиб, А.Востоковнинг «Рус грамматикаси» асаригача бўлган даврда - деярли 80 йил рус тилининг асосий, етакчи грамматикаси вазифасини ўтади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений М., 1979.
2. В.В.Виноградов. История русских лингвистических учений. М., 1978.
3. Я.В.Лоя. История лингвистических учений М., 1968.

ИВ Компаративистика (қиёсий – тарихий тилшунослик)

ХВИИИ асргача тил ўзгармас ҳодиса деб ҳисобланган. Айнан мана шу асрдан бошлаб, тилга бундай қараш ўзгарди. Яъни ХВИИИ асрнинг диққатга сазовор энг катта хизмати шундаки, у тилга ўзгарувчан, ривожланувчан ҳодиса сифатида баҳо берди. Аниқроғи, ушбу даврда Шарль де Брос, Жан-Жак Руссо, Монбоддо, Адам Смит, Пристли, Гердер ва бошқалар тилларнинг тарихий тараққиёти ғоясини қўллаб, уни ривожлантирдилар.

ХИХ асрнинг бошларига келиб, тилшуносликка алоҳида фан сифатида қараш ғояси қатъий тус олди. Яъни ХИХ асрнинг биринчи чорагида тилшуносликда фактларни йиғиш, уларга эътибор бериш ғоясидан қиёсий-тарихий ғояга-нуқтаи назарга бурилиш, ўтиш юз берди. Албатта, ХИХ асрнинг бошларига келиб, нуқтаи назарларнинг ўзгаришига лисоний кузатишлар, бу кузатишлардан келиб чиққан муайян жиддий фикрлар сабаб бўлди. Аниқроғи, ХИХ асрдан анча олдин айрим тиллар ўртасида ўхшашлик борлиги аниқлансада, аммо узоқ вақтлар давомида ушбу ўхшашликнинг сабаблари илмий жиҳатдан ёритиб берилмади, олимлар ўхшашлик сабабларини тушунтириб бера олмади. ХИХ асрнинг бошларига келиб, турли мамлакатлардаги айрим тилшунослар деярли бир вақтда бир қанча тиллар ўртасидаги систематик ўхшашликни фақатгина уларнинг қариндошлиги билан - бир умумий қадимий боботилдан келиб чиққанлиги билан, кейинчалик эса ҳар бири алоҳида, мустақил ривожланганлиги билангина тушунтириш мумкин, деган ҳулосага келишди. Шунингдек, тиллар ўртасида ўхшашлик мавжудлиги ғоясининг майдонга келишида фанга тарихий ёндашиш юзага келганлиги - тил ҳодисалари тарихийлик нуқтаи назаридан изоҳлана бошланганлиги билан, тилшуносликка романтизм ғояларининг таъсири, яъни жонли тилларнинг ўтмишини ўрганишга ундаш ғояси билан ҳамда санскрит (қадимги ҳинд адабий тили)¹ билан яқиндан танишиш кабилар тиллар ўртасидаги ўхшашликни уларнинг қариндошлигига кўра изоҳлаш мумкинлигига олиб келди.

Масалан, Бенгалияда хизмат қилган инглиз шарқшуноси ва ҳуқуқшуноси Вильям Джонс (1746-1794) санскрит тилини юнон ва латин тилларига қиёслаб, улар ўртасида яқинлик, қариндошлик борлиги ҳақидаги фикрларни, маълумотларни қатъий айтди.

Немис олими Фридрих Шлегель (1772-1829) эса ўзининг машҳур «Ҳиндларнинг тили ва донолиги» асарида санскрит тилининг на фақат луғат таркибида, балки грамматик муносабатида ҳам латин, грек, герман ва форс тилларига қариндош эканлигини, уларнинг келиб чиқишига кўра умумий асосга эгалигини қайд этади.

Демак, тилларни қиёсий нуқтаи назардан тадқиқ қилиш, уларга тарихийлик нуқтаи назардан ёндашиш кабилар қиёсий-тарихий тилшуносликнинг майдонга келишига, тилшуносликнинг алоҳида, мустақил фан сифатида қатъий тан олинишига замин яратди.

Ушбу жараёнда қиёсий-тарихий методнинг яратилиши ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб, қиёслаш тилларни ўрганишда усул, восита сифатида, тилларга тарихийлик нуқтаи назаридан ёндашиш эса тадқиқотнинг принципи (бош ғояси, мақсади) сифатида намоён бўлди.

Таъкидлаш шарт, қиёсий-тарихий методнинг очилишигина тилшуносликнинг фан сифатида тан олинишига, бошқа фанлар каторидан мустаҳкам ўрин эгаллашига олиб келди. Чунки мана шу методгина тил ҳақидаги фанга чинакам, ҳақиқий илмийлик ғоясини берди, илмийлик руҳини киритди.

Қиёсий-тарихий методнинг яратилиши билан тилшунослик ҳам тарихий, ҳам илмий-назарий жиҳатдан мустаҳкам асосга эга бўлди.

Эслатиш жоизки, Маҳмуд Кошғарий, Вильям Джонс, Фридрих Шлегель каби олимларнинг ҳам қиёсий-тарихий методнинг яратилишидаги хизматларини инкор қилиб

---

¹ XVI асрда итальян савдогар сайёҳи Филиппо Соссети Ҳиндистонда 5 йил (1583-1588) яшаши натижасида ҳинд тили билан итальян тили ўртасида ўхшашлик борлигини аниқлайди ва санскритдан намуна сифатида келтирилган бир қанча сўзлар билан фикрини исботлайди.

бўлмайди. Улар қиёсий-тарихий методнинг очилишига жиддий, чинакам яқинлашишди. Аммо қиёсий-тарихий методнинг яратилишида Франц Бопп, Расмус Раск, Якоб Гримм, Александр Востоковларнинг хизматлари ниҳоятда катта бўлиб, улар ижодкор (новатор) тилшунослар сифатида майдонга чиқди.

Қиёсий-тарихий метод илмий-текшириш усулларининг муайян системаси бўлиб, ўз олдига қариндош тилларни қиёслаш орқали ўрганиб, у ёки бу тилнинг тарихини, ундаги ўзгаришларни, лисоний ҳодисаларнинг моҳиятини, унинг тараққиётидаги қонуниятларни кўрсатиб бериш, тушунтириш вазифасини қўяди.

Ҳинд-Европа тилларини қиёсий-тарихий ўрганиш тарихи тўрт даврни ўз ичига олади

1. Қиёсий-тарихий методнинг яратилишидан то ёш грамматикачиларгача бўлган давр (XIX асрнинг биринчи чораги-1870 й).
2. Ёш грамматикачилар даври (1870-1890 й).
3. Ёш грамматикачилар давридан то Ф де Соссюрнинг «Умумий тилшунослик курси» асари ва хет ёзма ёдгорликларини ўқиб, маъносини очиб беришгача бўлган давр (XIX асрнинг охири ва XX асрнинг икки ўн йиллиги).
4. Ф. де Соссюр ғояларидан бизнинг давримизгача бўлган давр.

Биринчи давр, айтилганидек, қиёсий-тарихий методнинг очилишидан бошлаб, ёш грамматикачиларгача бўлган даврни, яъни тахминан 1816-1870 йилларни ўз ичига олади.

Ушбу даврнинг етакчи, бош йўналиши қиёсий-тарихий методнинг яратилиши ва умумий тилшунослик фанининг асосланиши бўлди.

Биринчи давр иккига

1. Ф. Бопп – В.Гумбольдт
2. А.Шлейхер – Г. Штейнталь босқичларига бўлинади.

Биринчи босқич (Ф.Бопп – В.Гумбольдт босқичи)

Ф.Бопп – В.Гумбольдт босқичи XIX асрнинг иккинчи ўн йиллигининг ўрталаридан тўртинчи ўн йилликнинг охирларигача бўлган вақтни ўз ичига олади. Ушбу давр қиёсий-тарихий методнинг яратилиши, очилиши ва умумий тилшунослик фанининг асосланиши билан характерланади.

Қиёсий-тарихий методнинг асосчилари Ф.Бопп, Р.Раск, Я.Гримм ҳамда А.Востоковлардир.

Франц Бопп

Франц Бопп (1781-1867) буюк немис тилшуноси-санскрит мутахассиси, Берлин университети профессори. У 1816 йилда «Санскрит тилининг тусланиш системаси ва уни грек, латин, форс ва герман тилларидаги тусланиш системасига қиёслаш» асарини ёзди.

Ф.Бопп қайд этилган тилларда мавжуд грамматик шаклларни-тусланиш формаларини қиёслаш асосида ушбу тиллар ўртасидаги умумийликни, ўхшашликни очиб берди. У қиёслаш методи билан қиёсланаётган тилларнинг дастлабки ҳолатини, кўринишини тиклаш мумкин, деган фикрни илгари сурди. Шунга кўра 1816 йил тўлиқ маънода қиёсий-тарихий тилшуносликнинг туғилиш-яратилиш йили деб эътироф қилинади.

Ф.Боппнинг кашфиёти, янгилиги нимада? Юқорида айтилганидек, кўпгина олимлар В.Джонс, Фр.Шлегель кабилар ҳинд-Европа тиллари бир боботилдан келиб чиққан, қариндош тиллар оиласини ташкил қилади, деган фикрни айтишган.

Ф.Боппнинг хизмати шундаки, у қариндош тилларнинг материаллари асосида системага асосланган, система характеридаги умумий назарияни куриб берди. У феълларнинг қўшимчаларини қиёслаб, ҳайратланарли даражага келди. Яъни, маълум бўлдики, ҳинд-Европа тилларида нафақат алоҳида ўхшаш ҳодисалар мавжуд, балки ушбу тилларда ўзаро ўхшашликнинг, ўзаро мувофиқликнинг бутун бир системаси-грамматик системаларнинг

умумийлиги, ўхшашлиги мавжудлиги аниқланди. Ф.Бопп учун тиллар ўртасидаги ўзаро мувофиқлик фақат восита эди, холос. Мақсад эса бошқа. Яъни қиёсланаётган тиллардаги грамматик шаклларнинг энг қадимий, дастлабки кўринишини-шаклини очиб бериш жараёнида бир тилга хос ҳодисани бошқа тил фактлари ёрдамида ёритиш, тушунтириш эди. Аниғи муайян тилга оид шаклларни (сўз формаларини) бошқа тилдаги шакллар (сўз формалари) орқали тушунтириш, изоҳлаш эди. Ушбу нуқтаи назар Ф.Бопп тадқиқотларининг янгилигидир. У шу билан қиёсий-тарихий методнинг асосини яратди.

Ф.Бопп 1833-1852 йилларда уч томдан иборат бўлган «Санскрит, зенд, арман, грек, латин, литва, эски славян, гот ва немис тилларининг қиёсий грамматикаси» номли асосий асарини эълон қилди. Бу асарда санскрит тилига асосланган ҳолда айрим грамматик формаларнинг тараққиётини ва уларнинг дастлабки манбаларини аниқлаш мумкин, деган фикрни илгари сурди.

Ф.Бопп ўз таълимоти, асарлари билан ўша даврда маълум бўлган барча ҳинд-Европа тилларининг қариндошлигини исботлаб беришга эришди. Унинг изланишларидан ҳали у даврда очилмаган, номаълум бўлган хет, тохар каби тилларгина четда қолди. Ф.Бопп тилшуносликка ҳинд-Европа тиллари деган терминни ҳам олиб кирди.

У ўз тадқиқотларида, асосан, морфология билан шуғулланди, фонетика, синтаксис-гап шакллари, қўлланиши, гап тузилиши каби масалаларга эътибор бермади.

Ф.Бопп тилларнинг қариндошлиги масаласида ҳам жиддий хатоларга йўл қўйди. Яъни у кичик Полинезия ва жанубий Кавказ тилларини ҳам асоссиз равишда ҳинд-Европа тилларига киритди.

Расмус Раск

Ф.Бопп билан деярли бир вақтда, аммо унга мутлақо боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳинд-Европа тилларининг қиёсий-тарихий тадқиқи билан даниялик буюк тилшунос проф. Расмус Христиан Раск ҳам шуғулланди.

Р.Раск 1811 йилда «Исланд тили бўйича қўлланма» номли биринчи ишини эълон қилди. Ушбу тадқиқотидаёқ Ф.Боппдан ҳам олдин грамматик кўрсаткичларни, айниқса, қўшимчаларни қиёслашнинг муҳимлигини айтиб ўтди. Айни вақтда у, Бопп ғояларини тўлдирган ҳолда, лексик қиёслашга ҳам катта аҳамият берди ва бу жараёнда даставвал энг зарурий тушунчалар, ҳодисалар ва предметлар билан боғланган лексикани ҳисобга олинишини тўғри таъкидлади.

1818 йилда Р.Раскнинг «Қадимги шимол тили соҳасидаги тадқиқот ёки исланд тилининг келиб чиқиши» номли асосий асари эълон қилинди. У тадқиқотда герман, литва, славян, латин ва грек тилларининг қариндошлигини исботлаб берди.

Ушбу асарнинг 2-қисми «Фракий тили ҳақида» номи билан 1822 йилда нашрдан чиқди. Ишда исланд тилининг ўрнини белгилаган ҳолда унинг гот тиллари гуруҳига ва фракий (грек ва латин) тилларига бўлган муносабатини ўрганади.

Р.Раск асарларида сўзларнинг ўз маъноларини ўзгартириши мумкинлигига эътибор беради. Шунингдек, туб ва ўзлашган сўзларнинг ўзига хос хусусиятларини қайд этади, лисоний ҳодисаларни тадқиқ қилишда сўзни мукамал морфологик таҳлил қилиш лозимлигини тавсия қилади.

У болтиқ тиллари славян тиллари билан маълум боғлиқликка эга бўлса-да, аммо айни тиллар ҳинд-Европа тилларининг мустақил шахобчаси, тармоғи ҳисобланади, деган ҳаққоний фикрни биринчи бўлиб илгари суради.

Р.Раск, Ф.Боппдан фарқли, ҳинд-Европа тилларини бошқа тил оилалари (масалан, кавказ-яфетик тиллари ва Индонезия тиллари) билан қориштирмайди. Шунингдек, у ўз тадқиқотларида санскрит тилига мурожаат қилмайди.

Хуллас, Р.Раск тилшунослик тарихида қиёсий-тарихий методнинг ва германистика фанининг асосчиларидан бири сифатида фахрли ўринни эгаллайди.

Якоб Гримм

Машхур немис тилшуноси Якоб Гримм (1785-1863) қиёсий-тарихий метод ёрдами билан герман тилларини тадқиқ қилди. Я.Гриммнинг тўрт томдан иборат «Немис грамматикаси» асари тилшунослик тарихида муҳим ўрин тутди. У ушбу салмоқли асарида немис тили тарихий грамматикасини бошқа барча герман тиллари билан қиёслаган ҳолда беради.

Асар 1- томининг биринчи нашри 1819 йилда, маъмур томининг бутунлай, тубдан ўзгарган иккинчи нашри 1822 йилда чоп этилади. Айни томдан герман тилларининг тарихий фонетикаси ҳамда герман тилларидаги ундошларнинг силжиши, «кўчиш» қонуни ўрин олган. Яъни Я.Гримм (Р.Раск, Я.Бредсдорфлар каби) ундошларнинг силжишини исботлаб беради. Масалан, ҳинд-Европа тилларининг нафас товушлари (ёки нафас билан айтиладиган товушлар) ёки портловчи ундошлар bh, dh, gh – герман тилларидаги b, d, g товушларига ўзгарган-силжиган, кўчган ёки ҳинд-Европа тилларига оид b, d, g – герман тилларида p, t, k га; ҳинд-европача p, t, k – германча f, th, h га силжиган, кўчган, ўтган.

Ушбу жараён фонетик қонунларнинг тан олинган дастлабки, биринчи намунаси эди. «Немис грамматикаси» асарининг барча томлари 1837 йилда якунланди.

Я.Гриммнинг «Немис тили тарихи» асари эса 1848 йилда эълон қилинади. У жамият тарихини ўрганишда тилнинг асосий, энг муҳим манба эканлигини айтади ва тилни у ёки бу халқнинг маданий-тарихий тараққиётининг маҳсули деб ҳисоблайди. Шунга кўра Я.Гримм «Бизнинг тилимиз бизнинг тарихимиздир» деган ғояни илгари суради. Ҳақиқатан ҳам – шундай Я.Гримм ушбу асарида «Халқлар ҳақида суяклар, қуроллар ва мазорларга қараганда жонлироқ гувоҳ бор. Бу тилдир», дейди.

Я.Гримм «Немис луғати» асарида (биринчи томи 1854 йилда, охириги томи 1960 йилда эълон қилинди) немис шоири Лютердан тортиб Гётегача бўлган немис тили лексикасини қамраб олишга, кўрсатиб беришга ҳаракат қилди.

Александр Христофорович Востоков

Таниқли рус тилшунос олими, академик (1841) А.Востоков (1781-1864) туғма соқов бўлиб, Санкт-Петербургдаги Румянцев музейи кутубхонасига бошчилик қилган.

А.Востоков славян тили материаллари асосида тадқиқот ишларини олиб боради. У, айтиганидек, қиёсий-тарихий методнинг асосчиларидан бири ҳисобланади.

Олим «Славян тили ҳақида мулоҳазалар» (1820), «Рус грамматикаси» (1831), «Вилоят буюк рус тили тажрибаси» (1852) «Черков славян тили луғати» (1858-1861) каби қатор эътиборга лойиқ ишларни яратди.

А.Востоков тадқиқотлари янги бой фактик материалларга асосланган бўлиб, славян тилининг тараққиётига катта таъсир кўрсатди. Шунингдек, қиёсий-тарихий методнинг катъий қарор топишига ҳам имкон яратди.

А.Востоковнинг 1820 йилда эълон қилган «Славян тили ҳақида мулоҳазалар» мақоласи унга катта шухрат келтирди. Олим бу асарида славян филологиясига оид масалаларга тўхталиб, ҳинд-Европа тилларининг славян тиллари оиласига мансуб рус тилининг эски славян, поляк ва серб тилларига бўлган муносабатини аниқлайди, изоҳлайди.

А.Востоковнинг қайд этилган мақоласи тарихий фонетика соҳасидаги дастлабки иш ҳисобланади.

А.Востоков 1842 йилда «Румянцев музейидаги рус ва славян қўлёзмаларининг тасвири» номли кўп йиллик меҳнатининг натижасини эълон қилади. Ушбу тадқиқотида эски славян тилининг шаҳобчалари бўлган болгар, серб, рус ва жанубий рус (украин) тилларини изчиллик билан фарқлайди. Бу эса амалиётда эски славян тилининг тараққиёти ва ундаги ўзгаришларни даврлаштиришга, яъни қадимги (ИХ-ХІВ), ўрта (ХВ-ХВІ) ва янги даврларга бўлишга имкон беради.

А.Востоков славян тилларига тарихийлик нуқтаи назардан ёндашишни илк бор бошлаб берган олимдир. У тарихий принципга амал қилган ҳолда эски славян тилидаги бурун

унлиларини аниқлайди, айрим ҳарфларнинг талаффузини белгилайди, сўз туркумларининг (масалан, сифат, равишдош-ларнинг) пайдо бўлиш вақти билан боғлиқ айрим фикрларни баён қилади.

Хуллас, Россияда қиёсий-тарихий тадқиқотлар, славян тиллари оиласига мансуб тилларни ўрганиш, айти тилларни қиёсий-тарихий метод асосида тадқиқ қилиш, уларни даврлаштириш кабилар даставвал академик А.Х.Востоков номи билан боғлиқдир.

Ҳинд-Европа тилларини қиёсий-тарихий ўрганишнинг биринчи даври, айтилганидек, қиёсий-тарихий методнинг яратилиши ва умумий тилшунослик фанининг асосланиши бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Т.А.Амирова, Б.А.Ольховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975.
2. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.
3. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX веков. М., 1956.
4. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений. М., 1979.
5. В.И.Кодухов. Общее языкознание. М., 1974.
6. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. Т., 1972.

Вильгельм фон Гумбольдт ва умумий тилшунослик

Германиянинг энг буюк олимларидан бири бўлган В.Гум-больдт (1767-1835) ҳар томонлама билим соҳиби эди. У тил-шунослик, адабиёт назарияси, фалсафа, давлат ҳуқуқи, сиёсат ва дипломатик фаолият билан шуғулланади, Берлин универси-тетининг асосчиси ҳамда давлат арбоби ҳисобланади.

В.Гумбольдтнинг тил билими ниҳоятда кенг бўлиб, улкан олим нафақат ҳинд-Европа тилларини билар, балки дунёнинг бошқа тиллари - баск тилидан тортиб, Американинг кичик Полинезия ва маҳаллий аҳолисининг (индеецларнинг) тиллари ҳақида ҳам чуқур билимга, маълумотга эга эди.

В.Гумбольдт асарлари, ғоялари, концепциялари билан умумий назарий тилшуносликка асос солди. Буюк олим тилшуносликнинг, идеалистик руҳда бўлсада, қатор энг муҳим ва мураккаб муаммоларини ҳал қилиб берди, таълимотлар яратди. Шу туфайли у жаҳон тилшунослигининг кейинги тараққиётига жуда катта таъсир кўрсатди.

Қиёсий-тарихий методнинг асосчиларидан бири бўлган Ф.Бопп уни ҳурмат билан тилга олса, Г.Штейнталь, А.Шлейхер, К.Фослер, А.Потт, Г.Курциус, А.Потебня, Б.де Куртенэ каби таниқли ва машҳур тилшунослар ўзларини унинг шогирди деб ҳисоблаганлар.

Агар Ф.Бопп умумий, назарий ғоялардан, қарашлардан четлашиб, асосан, фактлар йиғиш, уларни қиёслаш, улар орасидаги муносабатларни, боғлиқликларни аниқлаш билан шуғулланган бўлса, В.Гумбольдт назарий, фалсафий ғоялар билан, тилнинг илмий назариясини яратиш билан машғул бўлди. Аниқроғи, В.Гумбольдтнинг тилшуносликдаги аҳамиятини, ўрнини И.Кант ва Гегелларнинг жаҳон фалсафаси тараққиётига кўрсатган таъсири билан қиёслаш мумкин.

В.Гумбольдтнинг умумий тилшунослигини тил фалсафаси деб айтиш мумкинки, бу фалсафа энг олий лисоний умумлашмаларни ва узоқ даврларда ҳам тилшунослик ривожига жиддий таъсир кўрсатадиган хулосаларни қамраб олади.

В.Гумбольдт тил фалсафасини тиклаб, унинг обрў-эътиборини кўтарди ва айти фалсафага бутунлай янги йўналиш бердики, бу йўналиш қиёсий-тарихий метод билан зич боғланган ҳолда, унинг асосида юзага келди. Аниқроғи, В.Гумбольдтгача бўлган назариялар бўш, мустаҳкам асосга эга бўлмаган, шунчаки, юзаки назариялар эди. В.Гумбольдт эса тилнинг илмий назариясини, тил фалсафасини тил ҳодисаларига қиёсий-тарихий методни қўллаш

асосида курди, яратди. Натижада унинг таълимоти, лисоний қарашлари тилшунослик фанининг тараққиётига узоқ йиллар давомида самарали хизмат қилди.

В.Гумбольдт 1820 йилда Берлин академиясида «Тиллар та-раққиётининг турли даврларида уларни қиёсий-тарихий ўр-ганиш ҳақида» деган мавзуда маъруза қилади. Ушбу мавзудаги маъруза унинг тилга оид дастлабки тадқиқоти бўлиб, муаллиф унда тил ҳақида алоҳида, мустақил фан яратиш зарурлиги ғоя-сини ўртага ташлайди ва уни асослаб беради.

Шунингдек, олим маърузасида қариндош ва қариндош бўл-маган тилларнинг типологик қиёсий грамматикасини яратиш тарафдори бўлиб чиқади. У ўзигача бўлган, яъни ҳар бир тилнинг ўзига хослигини, мустақиллигини тан олмайдиган, барча дунё тилларини тайёр мантиқий жадвалларга мажбуран киритишга интилувчи дедуктив умумий грамматикани – Пор Рояль грамматикасини инкор қилади. В.Гумбольдт турли тиллардаги айнан бир тушунчани - фикрни ифода этишнинг, етказишнинг турлича усуллари аниқлашга интилади.

В.Гумбольдт ҳаётининг охириги йилларида ўзининг энг муҳим уч томли «Ява оролидаги кави тили ҳақида» номли салмоқли асари устида иш олиб боради. Бу асар унинг вафо-тидан сўнг акаси А.Гумбольдт томонидан 1836-1840 йилларда нашр қилинди.

В.Гумбольдтнинг қайд этилган тадқиқотларининг бевосита назария билан боғлиқ кириш қисми ниҳоятда катта аҳамиятга эгадир.

Ишнинг кириш қисми «Инсон тили тузилишининг ҳар хиллиги ва унинг инсон наслининг маънавий тараққиётига таъсири» деб номланиб, турли тилларга - 1859 йилда эса рус тилига таржима қилинади.

В.Гумбольдт айнан мана шу асарида, айниқса, унинг кириш қисмида ўзининг тилга бўлган назарий - фалсафий қараш-ларини мукаммал баён этади.

У тадқиқотларида тилга алоқа воситаси сифатида, предмет-ларни англатиш вазифасини бажарувчи сифатида баҳо берди. Айни вақтда олим тилнинг мураккаб ўзаро қарама - қарши ху-сусиятлардан иборат кўп жиҳатли ҳодиса эканлигини қайд этади.

В.Гумбольдт тилни мукаммал ўрганишда, унга хос белги-ху-сусиятларни, бошқа ҳодисалар билан алоқасини, ўзига хосли-гини аниқлаш ва очишда антиномия методини, яъни ўзаро зид, қарама-қарши қўйиш усулини қўллайди. У ушбу усул орқали тилга хос хусусиятларни, унинг энг муҳим жиҳатларини бир-ма-бир баён этади. Шунингдек, тил назарияси ҳақидаги мукаммал таълимотларни, ғояларни яратадики, бу таълимот ва ғоялар назарий тилшуносликнинг тараққиётида янги-янги қарашларни очишда хизмат қилди. Тил ва тилга ёндаш ҳодисаларнинг, тил билан бевосита алоқадор, боғлиқ жараёнларнинг ўзаро диалектик муносабатда эканлиги маълум бўлди.

Хуллас, В.Гумбольдтнинг тилни ўрганиш жараёнида белги-лаган, қайд этган антиномияси – тил ҳодисаларига диалектик зидлик асосида ёндашиши жаҳон тилшунослигилисоний тафак-кур тараққиётида жуда катта аҳамиятга эга бўлди.

В.Гумбольдтнинг тил антиномияси (ўзаро зидлиги ва бир-лиги) қуйидагиларда намоён бўлади

1. Ижтимоийлик (социаллик) ва алоҳидалик (индивидуаллик) антиномияси. Яъни тил бир вақтнинг ўзида ҳам ижтимоий, социал, ҳам алоҳида, индивидуал ҳодиса. Тил бир вақтнинг ўзида ҳам якка, алоҳида шахсга, ҳам кўп шахсга, умумга тегишли. Тилнинг ижтимоийлиги жамият билан, шахслар билан - халқ маҳсули сифатида белгиланса, тилнинг алоҳидалиги бир шахс билан, якка индивид билан - айрим шахс маҳсули сифатида белгиланади.

Алоҳида шахслар ўзларигача бўлган авлодлар, халқлар томо-нидан яратилган лисоний маҳсулотдан, «ҳосил»дан фойдаланади.

Демак, юқорида айтилганлардан тилдаги умумийлик ва хусусийлик диалектикаси, антиномияси намоён бўлади.

2. Тил ва тафаккур антиномияси. Тил тафаккурсиз, тафак-кур эса тилсиз мавжуд эмас. Бири иккинчисини тақозо қилади, талаб қилади. Инсон ҳаётида, инсоннинг лисоний ва ақлий фа-олиятида тил ва тафаккур алоҳида, якка ҳолда мавжуд эмас, улар биргаликда, ўзаро

боғлиқликда «яшайди», инсонга хизмат қилади. Айни вақтда уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Демак, бундан тил ва тафаккурнинг диалектик муносабати - ўзаро ажралмаслиги, боғлиқлиги ва шу билан бирга ички зидлиги, қарама - қаршилиги ғояси келиб чиқади. Тилнинг (товушнинг) моддийлиги, тафаккурнинг эса психик ҳодисалиги маълум бўлади.

Тил ва тафаккурнинг диалектик бирлиги, ажралмаслиги бирининг иккинчисисиз мавжуд эмаслигида, бири, табиий ра-вишда, иккинчисини талаб қилишида, бири иккинчиси орқали намоён бўлишида; уларнинг диалектик зидлиги, ички қарама-қаршилиги эса тилнинг моддий, «ташқи» ҳодисалигида, тафак-курнинг эса руҳий, «ички» ҳодисалигида кўринади. Яъни тил ҳам, тафаккур ҳам муайян бир бутунликнинг ўзаро ажралмас ва айни вақтда ўзаро зид, қарама-қарши икки томонидир.

3. Тил ва нутқ антиномияси. Тил муайян системадир, «ор-ганик бутунликдир». Шунингдек, у нутқий фаолиятнинг алоҳида актидир (ҳаракатидир). Бошқача айтганда, тил нутқий фао-лиятнинг алоҳида актлар (ҳаракатлар) кўринишидаги воқе бўли-шидир. Тил айрим нутқ актидан фарқ қилади ва айни вақтда у нутқ актида, жонли нутқда мавжуд бўлади, яшайди.

Тил - фаолият, нутқ - фаолият маҳсули, тилнинг воқеланиши, намоён бўлишидир. Демак, тил фаолияти тил ва нутқдан ташкил топади. Тил фаолиятида тил ва нутқ ажратилади, фарқланади.

В.Гумбольдтнинг тил ва нутқ антиномияси, уларнинг фарқланиши, тил ва нутқнинг диалектик муносабатда олиниши тилшунослик тараққиётига қўшилган жуда катта ҳисса бўлди.

4. Нутқ ва тушуниш антиномияси. Тил ва нутқ антиномиясига бевосита алоқада бўлган ушбу диалектик боғлиқликда, «бирликда» нутқ ва уни тушуниш, аслида, тил фаолиятининг турли шакллари, нутқий фаолиятнинг икки томонидир. Яъни сўзлар индивид нутқидагина - нутқ фаолиятидагина муайян аниқликка, маънога эга бўлади.

Нутқ ташқи, бевосита таъсир қилувчи, моддий фаолият бўлса, нутқни тушуниш эса ички, руҳий фаолиятдир.

5. Тил ҳолати ва тараққиёти антиномияси. Тилнинг статиклиги (турғунлиги) ва динамиклиги (ҳаракатчанлиги) антиномияси. Тил тараққиётининг тугалланганлиги ва тил тараққиётининг тўхтовсизлиги антиномияси. Тил тугал ташкил топган ва айни вақтда доимий ривожланаётган ҳодиса, жараёндир. Ҳар бир авлод тилни тайёр ҳолда олдинги авлоддан қабул қилади. Бу жиҳатдан тил тайёр ҳолдаги - ташкил топишига кўра тугалланган ҳодисадир. Шунингдек, тил доимо ижодий, тараққиётдаги, янгиланишдаги, «ўсишдаги», янги - янги бирликларнинг, шаклларнинг пайдо бўлишидаги «қайнаётган» жараёндир.

6. Тилдаги объективлик ва субъективлик антиномияси. Тил объектив, айни вақтда субъективдир.

Тил ўзининг ҳақиқий «ҳаётини» инсонлар орасида қўлланишидагина топсада, аммо унинг мавжудлиги, «ҳаётийлиги» алоҳида шахсларга боғлиқ эмас. У жамиятнинг алоқа куроли сифатида объектив мавжуд. Тил бир вақтнинг ўзида инсонга ҳам боғлиқ, ҳам боғлиқ эмас. Бир томондан инсон тилни анъанага кўра қабул қилса, ўзлаштира - объектив равишда, иккинчи томондан, унинг ўзи доимо тилни яратади, янгидан «қуради», барпо қилади. Ҳар гал индивид нутқида тил бирликлари, воситалари, тил «хом ашёси» ҳаракатга келади, жонланади – субъектив равишда.

7. Фикрни объективлаштириш ва фикрни рағбатлантириш антиномияси. Ушбу антиномияда тил тингловчи фикрини объективлаштирувчи ва рағбатлантирувчи, юзага келтирувчи куч, сабаб сифатида намоён бўлади.

Тил субъектда пайдо бўлган фикрни объективлаштиради, реаллаштиради, умумга етказиши – таъсир қилувчи кучга айлантиради. Фикрни объективлаштириш жараёни фикрни ўзгаларга етказиш имкониятини беради, яратади. Аммо айни вақтда ҳар бир нутқ, ҳар бир фикрни ифодалаш субъективдир. Нутқни қабул қилувчи, идрок қилувчи шахс – тингловчи нутқни гўёки қайтадан ўзида яратади.

В.Гумбольдт асарларида тилнинг сўз ва грамматик қоидалардан иборатлигини, тил бирлиги бўлган сўзнинг эса тушунчани ифодаладиган белги, рамз эканлигини тўғри қайд этади.

У ҳар бир халқнинг тилида ўша халқнинг тарихи, маданияти ва, умуман, унинг бутун руҳий дунёси намоён бўлишини таъкидлайди.

В.Гумбольдт лисоний таълимотининг энг муҳим нуқталаридан бири тил шакли (формаси) ҳақидаги таълимот ёки, бошқача айтганда, тилнинг ички тузилиши ҳақидаги назариядир.

В.Гумбольдт таълимотига кўра тил формадир (шаклдир). У тил формасининг бир қанча хусусиятларга эга эканлигини айтади. Шулардан бири тил формасининг нутқ товушларидан ташкил топишидир. Яъни нутқ товушлари тилнинг формасини ҳосил қилишидир. Яна бири тил формасининг система сифатида намоён бўлишидир. Яъни ҳар бир тил элементи, бирлиги бошқа элементга кўра мавжуддир, у билан ўзаро боғлиқдир, алоқадордир. Шунингдек, тил формаси икки жиҳатнинг, икки томоннинг моддий ва руҳий, ташқи ва ички томонларнинг бирлигидан, боғлиқлигидан иборатдир.

Тилнинг ташқи формаси тилнинг материяси, хом-ашёсидир, унинг товуш системасидир. Айтилганидек, нутқ товушлари тилнинг шаклидир.

Нутқ товушлари муайян маъно ифодаловчи тил бирликларини ҳосил қилишда қўлланадиган, ишлатиладиган шаклидир.

Тилнинг ички формаси тил структураларининг ташкил қилиниш, фикрни тилда объективлаштириш усулидир, халқ руҳининг ифодасидир. В.Гумбольдт тилнинг икки формаси ҳақидаги таълимотида ички формани халқнинг руҳи билан боғлайди. Яъни ички форма халқ руҳининг қандайлигини кўрсатади ҳамда сўз орқали ифодаланадиган маънодир.

В.Гумбольдт фикрича, халқнинг тили унинг руҳидир ва халқ руҳи унинг тилидир.

В.Гумбольдтнинг ички форма ҳақидаги таълимотининг хатоси шунда эдики, у тилнинг ички формасини (шаклини) фақат миллий руҳ билан, халқ руҳи билан ва мутлақ ғоя билан боғлайди. Яъни у тилларнинг миллийлик хусусиятини алоҳида тилларнинг конкрет тарихий тараққиётига боғлиқ шарт - шароитлар билан, халқ тарихи билан, тилни яратувчи, уни ўзида ташувчи, ундан фойдаланувчилар билан боғлиқ ҳолда тушунтирмайди. Балки тилнинг ички формасини, тилларнинг миллийлик хусусиятини мавжуд бўлмаган, етарли даражада аниқланмаган, ўрганилмаган руҳий ибтидонинг намоён бўлиши билан тушунтиради. Аниқроғи, В.Гумбольдт немис файласуфи И.Кант каби онгни, руҳни алоҳида мавжуд бўлган ибтидо деб, билади ва уни объектив мавжуд бўлган моддий табиатга боғлиқ бўлмаган ҳодиса деб, изоҳлайди. Шу таълимотдан келиб чиқиб, у тилни руҳнинг бутун мажмуидан иборат деб, таърифлайди ва тил руҳга хос бўлган қонунлар асосида ривожланади, деб билади. Унинг фикрича, тилда халқнинг маънавий қиёфасини акс эттирадиган маълум бир дунёқараш ифодаланади. Бошқа тилни ўрганиш билан гўё дунёқараш ҳам ўзгаради. Шу фикр асосида В.Гумбольдт тилнинг «ички формаси» ҳақидаги таълимотини яратади. «Ички форма», унинг фикрича, бир томондан, халқнинг руҳи қандайлигини кўрсатса, иккинчи томондан, сўз ясалиши, шаклланиши жараёнида ифодаланадиган маънодир.

В.Гумбольдт нутқ товушларини тил формаси деб, сўзнинг нутқда қўллангандаги қиёфасини сўзнинг грамматик формаси деб, таърифлайди. Унинг бу фикрлари ҳамда «ички форма» ҳақидаги таълимоти, айти таълимотнинг идеалистик жиҳатлари олиб ташланса, ушбу фикрлар умум тилшуносликда ҳозир ҳам диққатга сазовордир.

Айтиш мумкинки, XIX аср тилшунослик тафаккури, тараққиёти В.Гумбольдтнинг лисоний назариялари асосида тараққий қилди. Унинг кўпгина лингвистик ғоялари XIX ва XX аср тилшунослигининг ривожига жиддий таъсир қилди.

Хуллас, Ф.Бопп, Р.Раск, Я.Гримм, А.Востоковлар қиёсий -тарихий тилшунослик ва бу тилшуносликнинг илмий-тадқиқот усули бўлган қиёсий-тарихий методга асос солган бўлсалар, В.Гумбольдт умумий назарий тилшунослик фанига, унинг мустақиллигига, тил фалсафасига асос солди.

Ҳинд – Европа тилшунослигининг XIX ва XX асрнинг бошларидаги тараққиёт даврида Вильгельм Гумбольдт ғояларининг таъсири натижасида умум тилшуносликда муайян

таълимотлар, йўналишлар майдонга келди. Бу таълимотлар жаҳон тилшунослигида натурализм (А.Шлейхер таълимоти) ва психологизм (Г.Штейнталь таълимоти) ва бошқа номлар остида намоён бўлди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.
2. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений. М., 1973.
3. В.И.Кодухов. Общее языкознание. М., 1974.
4. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. Т., 1972.
5. Т.А.Амирова, Б.А.Ольховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975.
6. Н.А.Баскаков, А.С.Содиқов, А.А.Абдуазизов. Умумий тилшунослик Т., 1979.

Иккинчи босқич (А.Шлейхер – Г.Штейнталь босқичи)

Тилшунослик тараққиётидаги биринчи даврнинг иккинчи босқичи Август Шлейхер ва Гейман Штейнталь номлари ва уларнинг таълимотлари билан боғланиб, айти босқич XIX асрнинг тахминан 50-60 йилларини ўз ичига олади.

Август Шлейхер Натурализм

Умумий назарий тилшуносликнинг – тил фалсафасининг асосчиси бўлган В. Гумбольдт томонидан тилнинг система сифатида талқин қилиниши, тилнинг организм, органик бир бутунлик сифатида берилиши А. Шлейхер, Ф. де Соссюр, Бодуэн де Куртенэ каби тилшуносларнинг таълимотларига таъсир қилди, уларнинг лисоний ғояларида кузатилди.

XIX асрнинг ўрталарида Европа тилшунослигида натурализм¹ оқими пайдо бўлди. Ушбу оқимнинг машҳур вакили немис олими Август Шлейхер (1821-1863) эди.

А.Шлейхер тилшуносликдан ташқари ботаника ва фалсафа каби фанларни ҳам ўрганди. У дастлаб Бонн, сўнгра Прага, Йен университетларининг доценти ва профессори сифатида маърузалар ўқиди, 1858 йилда Россия фанлар академиясининг мухбир аъзоси бўлди.

А.Шлейхер ҳинд-Европа тилларининг умумий масалалари билан шуғулланди, Литва тилини ўрганиб, жонли нутқ бўйича тадқиқотлар олиб борди, халқ оғзаки ижодига оид материаллар тўплади. У, шунингдек, қиёсий – тарихий ва типологик йўналишда герман, славян, болтиқ тиллари билан ҳам шуғулланди. А.Шлейхер тилларни қиёсий ўрганишда товушларнинг қонуний ўзгаришларига эътибор беришни талаб қилди. У фонетикани фонология деб атади ва сўзда товуш, шакл ҳамда функцияни фарқлади.

Олим айти вақтда умумназарий фикрларни ҳам илгари сурадики, бу фикрлар тилшунослар томонидан эътибор билан қабул қилинди. Ушбу фикрлар товуш қонуни, аналогия, тилнинг систем характерга эгаллиги, сўзнинг шакли ва вазифаси ҳақидаги ғоялар билан боғланади. А.Шлейхернинг мазкур назарий қарашлари «Немис тили» (1860) асарида баён қилинади.

А.Шлейхер ҳинд - Европа тилларининг битта боботилдан келиб чиққанлиги ғоясини илгари сурди. У ҳинд – Европа тилларининг тараққиётини «шажара дарахти» жадвали орқали тушунтирди. Яъни, унинг фикрича, қачонлардир ҳинд – Европа боботили мавжуд бўлган, унинг тарқалиб кетишидан ҳозирги ҳинд – Европа тиллари келиб чиққандир.

---

¹ Натурализм – латинча *natura* «табиат» дегани.

А.Шлейхернинг энг машхур асари «Хинд – герман тиллари киёсий грамматикасининг компендиуми»дир (1861). Бу асар ўтган ярим аср давомида хинд – Европа тилларини киёсий ўрганишнинг якуни сифатида майдонга келди ва 15 йил ичида тўрт марта нашр қилинди.

Компендиумда¹ А.Шлейхер хинд – Европа тилини (бобо тилни) қайта тиклаб, унинг ҳар бир шохобчаси қандай ривожланишини кўрсатмоқчи бўлди.

Умумий тилшуносликда А.Шлейхер даставвал натуралистик оқимнинг йўлбошчиси, ташкилотчиси сифатида тан олинади. Унинг натуралистик фалсафаси «Дарвин назарияси ва тил ҳақидаги фан» (1863) ҳамда «Инсоннинг табиий тарихи учун тилнинг аҳамияти ҳақида» (1865) каби асарларида ўз ифодасини топган.

А.Шлейхер натурализмнинг - натуралистик фалсафасининг моҳияти унинг тилни жонли, табиий организм сифатида тушунишида кўринади. У тилни жонли организмлар категориясига киритади. Аниқроғи, А.Шлейхер тилнинг ҳаёти бошқа барча жонли организмлар - ўсимликлар, ҳайвонлар ҳаётидан жиддий фарқ қилмайди. Тиллар ҳам улар каби ўсиб ривожланадиган етук даврга, сўнгра эса ўсишнинг энг юқори даражасига етган нуқтасидан борган сари узоқлашиб, қарийдиган даврига эга бўлади, дейди.²

А.Шлейхернинг тилга натуралистик қараши – биологизми, айниқса, Ч.Дарвиннинг «Турларнинг пайдо бўлиши ва табиий танлаш» (1859) номли энг муҳим асарининг эълон қилиниши билан яна ҳам кучайди. «Тиллар, - дейди Шлейхер, - инсоннинг хоҳишидан ташқари пайдо бўлган, ўсган ва маълум қонунлар асосида ривожланадиган табиий организмдир. Улар ўз навбатида қарийди ва ўлади». «Тиллар товуш материясидан ташкил топган табиий организмлардир... тилларнинг ўсиши маълум қонуниятлар асосида юз беради»³.

Таъкидлаш лозимки, тилга нисбатан «жонли организм» бирикмасининг қўлланиши аслида Шлейхергача ҳам мавжуд бўлган. Масалан, ХВИИИ аср мутаффакирлари, айниқса, В.Гумбольдт тилни тўхтовсиз ўзгариб боровчи система сифатида ёки жонли организм сифатида тушунтиради. Аммо олим бу ўринда тилга нисбатан организм тушунчасини биологик маънода эмас, балки фалсафий маънода қўллайди. Яъни тил ўлик механизм, алоҳида тил белгиларининг механик бирлашуви эмас, балки доимо ривожланадиган, ўзаро боғлиқликда бўлган системадир.

А.Шлейхер организм терминини тилга боғлиқ ҳолда тўғри маънода – биологик маънода талқин қилади ва шу ўринда хатога йўл қўяди. У тилнинг ижтимоий аҳамиятига етарли эътибор бермайди. Ҳақиқатда эса проф. С.Усмонов айтганидек, «Тиллар туғилмайди, балки уруғ тилидан қабила тилига, қабила тилидан элат (халқ) тилига, ундан эса миллат тилига томон тараққий эта боради. Бу тарихий жараёнда айрим уруғ, қабила ва элат тиллари бошқа тилларга аралашиб, сингиб кетиши ҳам мумкин. Бундай тилларни ўлик тиллар деб аташади. Аммо ўлик тил организм каби бутунлай ўлмайди, унинг элементлари бошқа тилда маълум даражада сақланиб қолади».¹ Бошқача айтганда, тиллар ҳам пайдо бўлади, тараққий қилади ва баъзан «ўлади». Аммо бу «ўлим» биологик эмас, балки ижтимоий – тарихий характерга эга. Тил «ўлади», қачонки шу тилда сўзлашувчи жамият, халқ йўқ бўлиб кетса.

Ўз даврида қатор тилшунос олимлари Мадвиг (1842), Макс Мюллер (1861), Потебня (1862), Бодуэн де Куртенэ (1871) тилни жонли организм деб аталишига, тилни биологик маънодаги организм билан тенглаштирилишига қатъий қарши чиқадилар ва шундай фикрларни қатъий танқид остига оладилар. Жумладан, «Тил организм эмас» (Бодуэн), «Тилни организм деб аташ, демак, у ҳақда ҳеч нарса демасликдир» (Потебня). «Организм мустақил яшайди, сўз (тил – Р.Р.) эса фақат инсон билан боғлиқ ҳолда унинг нутқ аъзоси орқали яшайди» (Потебня) ва бошқалар.

¹ Компендиум-лот. қисқарттириши дегани. У ёки бу фанга оид муҳим, асосий қоидаларни, тушунчаларни ихчам, лўнда баён этиши.

² С. Усмонов. Ўша асар, 68-бет.

³ Қаранг: В.А.Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. ч – I. М., 1960. 96 – бет.

³ В.А.Звегинцев. Ўша асар, 95 – бет.

Демак, тил – табиий организм эмас, балки у ижтимоий ҳодиса. Тиллар шу тиллардан фойдаланувчи жамият билан, халқ билан бирга пайдо бўлади ва тараққий қилади. Тил йўқ бўлиши, «ўлиши», алоқа куроли сифатида қўлланмаслиги мумкин, агар шу тилнинг эгаси бўлган жамият, халқ йўқ бўлса ёки бошқа тилга ўтса, бошқа тилни алоқа куроли сифатида қабул қилса. Бинобарин, у - тил алоқа куроли сифатида ўз вазифасидан бутунлай «озод бўлади».

А.Шлейхер таълимотида натурализмдан ташқари яна тилнинг «ҳаёти» ва тараққиётидаги икки давр ҳақидаги муваффақиятсиз, асоссиз фаразлар, ғоялар ҳам бўлган. Яъни А.Шлейхер тил ҳаётида икки даврни ажратади; 1) тараққиёт даври (тарихгача бўлган давр) ва 2) инқироз даври (тарихий давр). Аниқроғи, у тилнинг «ҳаётини», тараққиётини 1) тилларнинг ривожланиш даври ва 2) тилларнинг инқироз даври каби икки асосий даврга бўлади.

Тиллар тараққиётига, уларнинг «ҳаётига» бундай қараш аслида натурализм таълимотидан келиб чиқади. Қолаверса, у В.Гумбольдт каби тилларнинг тараққиётини инсон руҳи, психикаси билан боғлайди «Тарих ва тил... - бу инсон руҳининг бирдан-бир алмаштириб турадиган фаолиятидир», дейди.

Хуллас, А.Шлейхернинг тилнинг икки даври ҳақидаги таълимоти, яъни тилнинг тараққиёти унинг инқироzi, таназзулидир, деган ғояси қатор тилшунослар томонидан танқид остига олинди.

А.Шлейхер, унинг айрим хато ғояларига қарамасдан, ўз даврининг буюк тилшуноси эди. Унинг умумий ва қиёсий – тарихий тилшунослик тараққиётидаги, тилшунослик тарихидаги хизматлари ниҳоятда каттадир.

А.Шлейхернинг лисоний таълимоти, асосан, ҳаққоний, материалистик эди. У ўзининг «Қиёсий – лисоний тадқиқотлар» ва «Немис тили» асарларида тил ва тафаккурни диалектик муносабатда олиб, тилни «талаффуз қилинган товушлар орқали фикр ифодалаш» деб таърифлайди. «Тил бу фикрнинг товуш орқали ифодаланишидир», дейди. Айни фикрлардан тил ва тафаккурнинг ўзаро боғлиқлиги, «бир бутунлиги», ажралмас муносабатда эканлиги, шунингдек, товушнинг моддий ҳодиса сифатида тил ва нутқнинг материали, моддий асоси, моддий «қуввати» эканлиги каби фикрлар, хулосалар келиб чиқадики, бу ўз даври учун юкасақ, илғор ғоялар эди.

А.Шлейхернинг ўз таълимотида тилни жонли организмга тенглаштириши аслида тилни ўз тузилишига (структурасига) эга бўлган объект - система сифатида тушунишга, шундай фикрнинг қарор топишига имкон беради, тилни система ва структура деб тушунишга хизмат қилади. Шунингдек, ҳинд – Европа тилларининг шажара дарахти схемасининг яратилиши ҳамда тилларнинг морфологик таснифининг ишлаб чиқилиши ҳам Шлейхер номи билан, унинг лисоний таълимоти билан боғланади.

Хуллас, А.Шлейхер таълимотида, айтилганидек, хато ғояларнинг, қарашларнинг мавжудлигига қарамай у ва унинг издошлари – натурализм йўналиши, натурализм мактаби тилга табиий – материалистик қарашни, ғояни олиб кирди ва тилшуносликда тил ўз тузилишига (структурасига) эга бўлган қисмлардан иборат бир бутун объектдир – системадир, деган ғоянинг қатъий қарор топишига, тасдиқланишига хизмат қилди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений. М., 1979.
2. В.И.Кодухов. Общее языкознание. М., 1974.
3. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. Т., 1972.
4. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.
5. Т.А.Амирова, Б.А.Ольховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975.

Гейман Штейнталь Психологизм

Фалсафий тилшуносликнинг асосчиси бўлган Вильгельм Гумбольдт томонидан тилнинг алоҳида шахсларнинг руҳий ҳаёти ва тафаккурига муносабати жиҳатидан ўрганилиши Гейман Штейнталь, Потебня, Бодуэн де Куртенэ каби тилшуносларнинг таълимотларида – умуман тилшуносликдаги психологик йўналишда давом эттирилади. Тилшуносликдаги психологик оқимнинг – психологизмнинг энг йирик вакили, асосчиси немис назариётчи тилшунос олими Берлин университети профессори Г.Штейнтальдир (1823 - 1899). У умумий тилшунослик соҳасида ўзини Гумбольдтнинг шогирди, унинг ғояларини давом эттирувчи деб ҳисоблайди. Психологизм соҳасида эса у Иоганн Герберт (1776 - 1841) таълимотининг – ассоциатив психологиянинг давомчиси эди. Айти тилшуносликка кўра нарса - ҳодисалар инсон психикасида ўзаро боғлиқ ҳолда бир – бирларини эслатадилар, эсга туширадилар.

Тилшуносликдаги психологизм оқими натурализмни каттиқ танқид остида олди. Психологизм натурализмдан фарқли унга зид ҳолда тилни худонинг ёки одам руҳининг акси, кўриниши, ифодаси деб талқин қилди. Шунга кўра тил соф психик, руҳий ҳодиса сифатида баён қилинди. Психологистлар тилнинг тараққиётини алоҳида шахсларнинг тафаккуридаги, руҳиятидаги тараққиёт билан боғлиқ деб ҳисобладилар.

Демак, тилдаги ҳодисаларнинг асосида ижтимоий ҳодисалар, ижтимоий тараққиёт – жамият тараққиёти эмас, балки индивидуал фаолият, индивидуал тараққиёт, инсон психикаси, унинг фикрий фаолияти ётади, улар ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Ана шундай ғоялар, қарашлар билан қуролланган психологизм вакиллари, жумладан, Г.Штейнталь таълимотидаги энг муҳим ғоя нутқнинг индивидуал акти инсоннинг фаолиятдан, ижтимоий жараёндан ажралганлигидир.

Г.Штейнтальнинг лисоний қарашлари, таълимоти унинг қуйидаги қатор ишларида баён қилинади. Булар «Тилларнинг таснифи тил ғоясининг тараққиёти сифатида» (1850), «Тилнинг пайдо бўлиши» (1851), «Грамматика, мантиқ ва психология» (1855), «Тил қурилишининг энг муҳим типлари характеристикаси» (1860), «Психология ва тилшуносликка кириш» (1871), «Гумбольдтнинг тилшуносликка оид асарлари ва Гегель фалсафаси» (1848), «Фалсафа, тарих, психология ва уларнинг ўзаро муносабати» (1863) ва бошқалар.

Тилшуносликдаги психологик оқим вакиллари тилни индивидуал психика фаолиятининг махсус механизми, алоҳида инсон онгидаги тасаввурларнинг механизми сифатида ёки халқ психологиясининг специфик намоён бўлиши сифатида талқин қилишларини талаб қиладилар.

Ушбу ғоянинг дастлабкиси индивидуал психологизм билан боғланиб, бунда алоҳида индивид ва унинг психикаси асос бўлиб ҳисобланади. Ушбу ғоянинг кейингиси эса ижтимоий психологизм билан боғланади. Ижтимоий психологизмнинг диққат марказида халқ, жамият, миллат туради.

Хуллас, тилшуносликдаги психологик йўналиш натуралистик йўналиш таълимотига қаршилиқ кўрсатувчи оқим сифатида, қиёсий – тарихий тилшуносликнинг психологик йўналиши сифатида юзага келди ва тилшуносликдаги лисоний биологизмни четлаштирди.

Г.Штейнталь индивидуал психологизм вакили сифатида майдонга келди.

Г.Штейнталь лингвистик таълимотининг психологик асоси бўлиб, И.Гербертнинг ассоциатив психологияси ҳисобланади. Ассоциатив психология инсон онгининг барча фаолиятини тасаввурлар муносабатига, психик ассоциациялар, алоқалар механизмига боғлайди, сўзни эса тасаввурлар комплекси билан, ассоциациялар билан боғлиқ деб ҳисоблайди.

Инсоннинг психик фаолияти фикрлаш жараёни сифатида тасаввурлар ассоциациясидир, алоқасидир, боғланишидир.

Психологизм тилни фақат тафаккур қуроли ва фикрни ифодалаш воситаси сифатида белгилайди.

Тил психологик концепциясининг жиддий хатоси тасаввурлар ролининг ошириб юборилиши, тушунчалар ролининг эса пасайтирилиши, камайтирилишидир. Психологизм тилнинг ижтимоий ҳодиса сифатидаги ўзига хослигини инкор қилади.

Александр Афанасьевич Потебня

Россияда тилшуносликдаги психологизм оқимининг энг кўзга кўринган йирик вакили рус ва украин филологи А.А.Потебнядир (1835 - 1891).

А.А.Потебня рус, украин ва жаҳон тилшунослиги фанининг буюк вакили бўлиб, славян ва болтиқ тилларининг машҳур тадқиқотчиси ҳисобланади. Унинг бутун ҳаёти ва илмий фаолияти Харьков университети билан боғлиқдир.

1856 йилда Харьков университетининг тарих – филология факультетини битирган А.А.Потебня университетда қолдирилади ва 1860 йилда «Славян халқ поэзиясидаги баъзи белгилар (символлар) ҳақида» мавзусидаги магистрлик диссертациясини ёқлайди.

У 1863 йилда ушбу университетнинг доценти унвонига сазовор бўлади. 1856 йилда Москва археология жамиятининг ҳақиқий аъзолигига ўтади, 1875 йилда университет профессори бўлади ва шу йили Россия фанлар академиясининг мухбир аъзолигига сайланади.

А.А.Потебня илмий фаолияти давомида тилшуносликнинг умумфалсафий масалалари, умумий тилшунослик, синтаксис, семантика, этимология, фонетика, диалектология, адабиёт назарияси, фольклор, этнография ва бошқа муаммолар билан шуғулланиб, қатор жиддий асарлар яратди.

А.А.Потебнянинг энг муҳим асарлари «Фикр ва тил» (1862) ҳамда ИВ томдан иборат «Рус грамматикасидан лавҳалар»дир (1874).

А.А.Потебня илмий фаолиятининг дастлабки давлариданоқ кенг қамровли тилшунос сифатида кўринди. У биринчилардан бўлиб, А.Шлейхер таълимотига – унинг биологизми ва хинд – Европа тиллари тараққиётининг икки даври (ривожланиш ва инқироз даври) ҳақидаги нотўғри назарияларга қарши чиқди.

А.А.Потебня тилни халқнинг ижоди, маҳсули деб ҳисоблайди. У тил ўзининг объектив қонунларига эгалигини такидлаб, тил ҳодисаларини тил системасининг ўзи орқали, ўзи билан боғлаб тушунтиришга ҳаракат қилди. Аниқроғи, А.А.Потебня таълимотидаги бош ғоя тил фактларини, ҳодисаларини системада ва тарихий жараёнда ўрганиш бўлди. У тил ҳодисаларининг изоҳини, сабабини психологиядан эмас, балки тилнинг ўзидан қидирди. Чунки А.А.Потебня учун тил доимий фаолиятдир. Демак, тил доимий фаолият, жараён экан, унда лисоний ҳодисаларнинг, янгиликларнинг, ўзгаришларнинг тўхтовсиз равишда бўлиб туриши табиий, мантикий бир ҳолдир. Чунки тил эгаси бўлган жамият доимо тараққиётда, ривожланишда, «ўсишда»дир.

А.А.Потебня фикрича, сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги умумийлик ҳар икковининг ҳам айнан бир халққа, бир миллатга тегишлилиги билан белгиланади.

У тил ва тафаккур муносабатига тўхталар экан, фикрнинг ҳосил бўлиши ва ўзининг ифодасини топиши, воқеликка айланиши фақат тил ёрдамида, тил материалида юз беришини кўрсатади. Шунингдек, у тилнинг фақат тафаккур – фикрлаш жараёни билангина эмас, балки умуман инсон психикаси билан боғлиқлигини қайд этади.

У тилларни қиёсий – тарихий текшириш билан бевосита шуғулланмаган бўлса-да, аммо айни тадқиқот методини юқори баҳолайди.

А.А.Потебнянинг грамматикадаги мазмун ва шаклнинг ўзаро таъсири ва мураккаб муносабатини очиб бериш билан боғлиқ грамматик таълимоти рус тилшунослиги фанининг кўлга киритган катта ютуғи бўлди.

А.А.Потебня таълимотининг муҳимлиги шундаки, тилдаги форма бу фақат ифодаловчигина эмас, балки ифодаланувчи ҳамдир. Бунда икки турдагии реал (мустақил – лексик Р.Р) ва формал маънолар назарда тутилади.

А.А.Потебня сўзнинг реал (ёки мустақил) маъносида икки турдаги, икки хил маънони – яқиндаги маънони ва узоқдаги маънони ажратади.

Яқиндаги маъно бу тилга оид бўлиб, изоҳли луғатларда қайд этиладиган маъно. Аниғи, ушбу маъно сўзловчи учун ҳам, тингловчи учун ҳам – барча учун умумий, тушунарли – халқчил бўлган маънодир, реал, объектив маънодир. Шунга кўра ўзаро фикр алмашувчиларда бир-бирини ўзаро тушуниш, англаш жараёни юз беради.

Узоқдаги маъно эса тилга оид бўлмай, балки муайян мутахассисликка тегишли бўлиб, махсус терминологик ва предмет (энциклопедик) луғатда берилади. Аниғи, ушбу маъно индивидуал - «шахсий» бўлиб, хусусийлиги билан – халқчил эмаслиги билан, барча учун бир хилда тушунарли бўлмаслиги – субъективлиги билан ажралиб туради.

Сўз масаласи, тил ва тафаккур муносабати масаласи каби, А.А.Потебня таълимотининг бош ғояси ҳисобланади, унинг асарларида марказий ўринни эгаллайди.

Хар қандай сўз уч элементдани товушдан, тушунчадан ва маънодан ташкил топади. Сўз товушсиз бўлиши мумкин эмас. Сўздаги товуш, -дейди А.А.Потебня, белги эмас, балки белгининг қобиғи ёки унинг формаси (шакли)дир, белгининг белгисидир. Сўз фақат товушлар бирлиги бўлмай, айтилиш вақтида у тушунча ва маъно бирлигидан ҳам иборатдир. Сўзда товушдан ташқари яна сўзнинг ички формасини ташувчи, ифодаловчи маънонинг белгиси ҳам мавжуд. Маънонинг белгиси символ (рамз) бўлиб, сўзларни системага айлантирадики, у фикр ва маънони шакллантириш ва узатиш қобилиятига эга бўлади, аммо сўзнинг мазмунини ҳосил қилмайди.

А.А.Потебня сўзнинг ҳақиқий ҳаёти нутқда амалга ошишини, сўзнинг маъноси эса фақат нутқда реаллашини таъкидлайди ва сўзнинг нутқда ҳар гал турлича маъно ифодалашини қайд этади.

А.А.Потебня фикрича, инсон фикри мазмунига кўра ё образ ёки тушунчадир. Фақат сўз фикр тараққиётининг воситаси, образни тушунчага ўзгартириш воситаси бўлиб хизмат қилади.

А.А.Потебня сўз ҳақида – сўзнинг ички формаси ҳақида фикр юритар экан, унинг учун ички форма, даставвал, сўзнинг энг муҳим хусусиятларидан бири сифатида ҳар қандай сўзни тушуниш учун имкон яратади. Шунга кўра ички форма сўзнинг «этимологик маъноси» ёки «сўзнинг энг яқин этимологик маъноси» сифатида қаралади.

Умуман, А.А.Потебня, ҳар бир сўзда ташқи формани, яъни қисмларга ажралувчи, бўлакланувчи товушни ва ички формани – маънони фарқлайди.

Хуллас, А.А.Потебня ўзининг лисоний қарашларида, таълимотида тилшунослик фанининг мураккаб ва муҳим масалалари ҳақида чуқур фикр юритиб, тилшуносликдаги психологизм оқимининг вакилларида фарқли ҳолда тил ва тафаккурни ўзаро боғлиқ ҳолда олади, уларнинг бирини иккинчисидан ажратмайди. Айтилиш вақтида мантикий ва лисоний категорияларнинг ҳам ўзига хослигини таъкидлайди.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.
2. В.И.Кодухов. Общее языкознание. М., 1974.
3. Т.А.Амирова, Б.А.Ольховиков, Ю.В.Рождественский. Очерки по истории лингвистики. М., 1975.
4. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. Т., 1972.
5. Н.А.Кондрашов История лингвистических учений. М., 1979.
6. В.Виноградов. История русских лингвистических учений. М., 1978.

Фердинанд де Соссюр. Социологизм. Социологик тилшунослик

Тилшуносликда XX аср бошларигача фаоллик кўрсатган қатор лисоний оқимларгаи ёш грамматикачилар таълимотига, натурализм ва психологизм каби йўналишларга, уларнинг қарашлари ҳамда ғояларига зид бўлган янги таълимот, мукаммал бир ғоя майдонга келди. Бу йўналишга тилшуносликдаги социологик таълимот - социологик мактаб номи берилди. Айни таълимот тилнинг ижтимоий ҳодиса эканлигини таъкидлаб, унинг ижтимоий вазифасини алоқа воситаси сифатида қатъий белгилади.

Эслатамиз, социологик лингвистика ўз - ўзидан, бевосита пайдо бўлгани йўқ. У қадим даврдан бошлаб, тилга - тил ва жа-мият масалаларига бўлган турлича қарашларнинг, ёндашишлар-нинг ижобий натижаси, объектив маҳсули сифатида қарор топди .

Тилшуносликдаги социологик таълимотнинг асосчилари Ф. де Соссюр ва Антуан Мейелардир.¹ Мана шу олимлар қайд этилган янги йўналишга «социологик лингвистика» номини бердилар.

Фердинанд де Соссюр

Фердинанд де Соссюр (1857-1953) буюк тилшунос, оригинал назариётчи, тил ҳақидаги фан тараққиётига жуда катта ва чуқур таъсир кўрсатган донишманд олим. Шунинг учун ҳам Ф. де Соссюрни тилшунослик оламида машҳур Франц Бопп, Виль-гельм фон Гумбольдт, Август Шлейхер, Бодуэн де Куртенэлар билан бир қаторга қўйишади.

Ф. де Соссюр Швейцарияда (Женевада) туғилган, миллати француз – швейцариялик француз. У Женева, Лейпциг ва Бер-линда таълим олди.

Ф. де Соссюрнинг 20 (баъзи манбаларда 21) ёшида эълон қилган машҳур асари ҳинд – Оврупо тилларини – улардаги ун-лилар системасини ўрганишга бағишланган бўлиб, ушбу тиллар вокализмини ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлди. Бу асар «Ҳинд - Европа тилларидаги дастлабки унлилар системасининг тадқиқи» деб номланиб, 1879 йилда нашр қилинди. Ушбу асар ҳинд - Оврупо тилларини ўрганишга, қиёсий – тарихий метод тараққиётига жиддий таъсир қилди.

Ф.де Соссюр илмий - тадқиқот ишлари бўйича 1880 йилда Лейпцигда докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. У 1881 йилда Парижга келиб, герман тиллари, ҳинд - Оврупо тилларининг қиёсий грамматикаси бўйича маърузалар ўқиди. 1891 йилдан бошлаб, у Женевада профессор лавозимида илмий - амалий, педагогик фаолиятини давом эттирди.

1906 йилдан бошлаб, Ф. де Соссюр умумий тилшунослик кафедрасига раҳбарлик қилди. 1906 - 1911 йилларда уч марта умумий тилшунослик курси бўйича маърузалар ўқиди.

Ф. де Соссюр вафотидан кейин 1916 йилда унинг шогирд-лари Шарль Балли ва Альберт Сешелар ўзлари ёзган кўлёзмалар асосида устозларининг маърузаларини тўплаб, тартибга солиб, китоб ҳолида нашр қилдилар. Шундай қилиб, Ф. де Соссюрни дунёга танитган, уни буюк тилшунослар қаторига қўйган, ҳозирги замон тилшунослигининг тараққиётига жуда катта таъсир қилган «Умумий тилшунослик курси» фундаментал асари майдонга келди. Айни асар 1931 йилда немис тилида, 1933 йилда эса рус тилида эълон қилинди

Ф. де Соссюр лисоний таълимотининг муҳим жиҳатлари қуйидагилари

1. Тилшунослик фанининг бирдан - бир ҳақиқий объекти тилдир. Демак, тилни психология, мантик, физиология каби фанлар нуқтаи назаридан эмас, балки бевосита тилшунослик фани асосида текшириш лозим.

2. Тил системадир. Тил систем тузилишига эга бўлган, систем характердаги ижтимоий ҳодисадир. Демак, тил ҳодиса-лари, тил фактлари ўзаро диалектик боғлиқ бўлиб, бир –

---

¹ А. Мейе (1866 - 1936) француз тилшуноси, ҳинд- Оврупо қиёсий - тарихий тилшунослигининг буюк вакили, Ф. де Соссюрнинг шогирди . А. Мейе тил масалаларига оид 24 та китоб ва 540 та мақола эълон қилган. Қар.. Я.В.Лоя. История лингвистических учений, 208- бет.

бирини талаб этадиган, тақозо қиладиган белгилардир. Аниғи тил белгилари тил системасининг элементлари, бирликлари сифа-тида бир-бирини белгилайди. Улар ўзаро мантиқий, зарурий муносабатга, алоқага киришиб, бир бутунликни – тил система-сини ҳосил қилади.

3. Тил ғоя (фикр, маъно) ташувчи белгилар системасидир. Тил белгиси (бирлиги, элементи) икки томонга а) ифода томо-нига (ифодаловчига) б) мазмун томонига (ифодаланувчига) эга-дир. Тил белгилари шартли, ихтиёрийдир. Демак, тил белгилари (бирликлари) моддий (материал) ва руҳий (психик, идеал) томонларнинг, товуш ва маънонинг бирлигидан иборат бўлиб, бири иккинчисисиз бўлмайди, улар ўзаро диалектик боғлиқ ҳолда, нисбий бир бутун ҳолда ижтимоий вазифа бажаради, жамиятга хизмат қилади, фикр алмашувни – коммуникатив жараёни таъминлайди.

4. Ф. де Соссюр тилшуносликни иккига ички лингвистика ва ташқи лингвистикага ажратиб, уларни ўзаро бир - бирига қарама - қарши қўяди. У ички лингвистикага тилнинг систем характерга эгаллигини, тилнинг тузилишини (структурасини) киритади. Ташқи лингвистикани эса тилнинг ривожланиш жараёнидаги, тараққиётидаги реал шарт - шароитни жамият билан, жамият тарихи, маданияти, тарихий воқеалар, тилнинг жўғрофий жойлашиши, жамиятнинг сиёсий қарашлари, маъ-навий олами кабилар билан боғлиқ ҳолда олади.

Демак, ички тилшунослик тилнинг систем табиатини, унинг тузилишини текширса, ташқи тилшунослик тилни жамият тараққиёти билан боғлиқ ҳолда текширади. Негаки жамиятнинг мавжудлиги тилнинг мавжудлигини, тилнинг мавжудлиги эса жамиятнинг мавжудлигини кўрсатади. Шунга кўра тил ва жамият муносабатини текшириш тилшунослик фанининг – умумий тилшуносликнинг доимий долзарб муаммоси бўлиб ҳисобланади.

5. Ф. де Соссюр тилда икки аспектни синхрония ва диахро-нияни фарқлади. Синхрония, синхроник аспект тилнинг ҳозир-ги, реал мавжуд ҳолати бўлса, диахрония, диахроник аспект тилнинг тарихийлиги, тарихий ривожланиш ҳолатидир. Демак, тилнинг муайян вазифа бажаришдаги реал ҳолати билан тари-хий ривожланишдаги ҳолати, «қиёфаси» - ҳар бири ўз кучини, қувватини сақлайди, уларнинг аралашиб кетишига йўл қўйил-майди. Бошқача айтганда, синхрония - тил мавжудлигининг, та-раққиётининг ҳозирги вақти, тилнинг алоқа воситаси сифа-тидаги хизмат қилиш даври бўлса, диахрония – тилнинг, тил фактларининг замон (вақт) нуқтаи назаридан кетма – кетлиги, яъни тарихий босқичма - босқичлиги, этаплилигидир.

Проф. Я. В. Лоя фикрича «тил системаси ва структурасини ўрганишда синхроник аспектнинг аҳамияти каттадир. Тилшу-нослик фанининг энг дастлабки, бош вазифаси систем табиатга эга бўлган тил ҳодисаларини замонавий, шу кундаги, ҳолатини текшириш, ўрганишдир. Тилнинг шу кундаги, ҳозирги системаси билан танишиш унинг тарихини ва бошқа тиллар билан қиёсини ўрганишдан аввал бўлиши керак»¹. Биз ҳам шу фикрдамиз.

6. Ф. де Соссюр жамиятнинг фикрни ифода қилиш системасини тил ва нутққа ажратади.

Тил сўзларнинг жами ва нутқни қуриш, тузиш қоидаларидир. Нутқ эса тил системасининг сўзлашувда ёки матнда (ёзувда) аниқ берилиши, қўлланишидир.

Ф. де Соссюрнинг фикрича, тил нутқдан қуйидаги бешта белгисига кўра фарқланади 1. Тил – ижтимоий, нутқ- индивидуал. 2. Тил – систем, нутқ – асистем. 3. Тил – потенциал (имконият, яширин), нутқ - реал (воқелик, намоён бўлиш).

4. Тил - синхрон (замонавий, ҳозирги), нутқ – диахрон (тарихий, ўтган). 5. Тил – моҳият, нутқ – ҳодиса.²

Тилнинг системалилиги аксиома. Нутқчи?

Фикримизча, нутқ ҳам системадир, систем характерга эгадир. Аммо у тилга нисбатан иккинчи даражали система бўлиб, тил системасига асосланади, ундан имконият сифатида фойдаланади. Тил системаси асосида нутқий система, нутқ фаолияти, фикрни ифодалаш

¹ Я.В.Лоя. Ўша асар, 138-бет.

² В.И. Кодухов. Ўша асар, 72-бет.

системаси юзага келади. Шунингдек, нутқ (нутқий фаолият) фикрни ифодалаш жараёни экан, айтилган жараёнда иштирок этувчи бирликлар (лисоний фактлар) ўзаро мантикий, зарурий муносабатга киришиб, бир бутунликни- системани, масалан, нутқни, гапни ҳосил қилади. Қолаверса, нутқдаги – фикр ифодалаш жараёнидаги сўз ҳам, сўз бирикмаси ҳам, гап ҳам - матн ҳам ўзига ҳос микро ва макросистемалардир.

7. Ф. де Соссюр тил (нутқ) бирликлари орасидаги муно-сабатни, ўзаро боғланишни парадигматик ва синтагматик муносабатларга ажратади.

Парадигматик муносабатда тил бирликлари бир парадигмага жойлашади. Масалан, улар бир парадигмага - сўз ўзгариши, сўз тусланиши парадигмасига (қаторига) бирлашиб, асосига- умумий маъносига кўра бир хил, қўшимчасига – хусусий маъносига кўра фарқли бўлади. Шунга кўра тил бирликлари ўзаро муайян систем муносабатга киришади. Қиёсланги олам, оламни, оламнинг, оламда, оламга, оламдан...

Парадигматик муносабат тил бирликларининг нутққача бўлган муносабати, имконият сифатидаги тил ҳодисаси.

Синтагматик муносабатда эса тил бирликлари, масалан, сўзларнинг бири иккинчиси билан семантик - синтактик муносабатга киришиб, сўз бирикмасини ёки гапни ҳосил қилади. Қиёсланги истиқлол байрами, маънавият юлдузлари, миллий ғурур, биз терроризмни қоралаймиз. Бунда тил бирликлари кетма - кет келиши, горизонтал чизиққа жойлашиши билан ажралиб туради.

Синтагматик муносабат тил бирликларининг нутқдаги-нутқ фаолиятидаги - фикр алмашиш жараёнидаги ўзаро мантикий, зарурий муносабатидир, фикр ифодалаш учун хизмат қилиши-дир. Ушбу муносабат нутқ ҳодисаси сифатида белгиланади, нутқ билан ўлчанади ва бошқалар.

Хуллас, XX аср тилшунослик фанидаги кескин бурилишга, ушбу фаннинг юксак даражада, кенг миқёсда ривожланишига муҳим сабаб тилнинг системалилиги ғояси ҳамда тил ва нутқни фарқлаш, тил ва нутқ диалектикаси бўлди. Албатта, бу ўринда Ф. де Соссюрнинг таълимоти, хизматлари бекиёсдир.

Таъкидлаш шарт. Ф. де Соссюрнинг қарашлари, ғоялари тилшунослик фанида нафақат социологик лингвистиканинг – социологизмнинг, балки структурал лингвистиканинг – струк-турализмнинг ҳам юзага келишида муҳим сабаблардан бири бўлди. Аниқи Ф.де Соссюр ўзининг машҳур «Умумий тил-шунослик курси» асарида (1916) структурализмнинг энг асосий, бош ғояларини таъкидлаб ўтди. Булари 1.Тил спецификаси (ўзига хослиги). Яъни тилшуносликнинг мутлақ текшириш объекти тилдир. 2. Тил системаси. Яъни тил ўзига хос тузилишга, «қиёфага» эга бўлган системадир. 3. Тил формаси. Яъни тил моҳият эмас, балки формадир. Тил у ёки бу мазмунни, фикрни ифодалаш воситасидир. 4. Тил муносабати. Яъни, тилнинг ҳар бир ҳолатида, кўринишида, қўлланишида барча жараёнлар тил бирликларининг ўзаро муносабатига, мантикий боғланишга асосланади, шу муносабатга қурилади.

Хуллас, Ф.де Соссюр таълимотидаги ушбу муҳим ғоялар, айтилганидек, структурализмнинг кенг миқёсда алоҳида бир йўналиш, мактаб сифатида майдонга келишига хизмат қилди.

Структурализм

Структурализм - структурал лингвистика XX асрнинг 20 йилларининг охирида (1926) юзага келиб, ҳозирги замон тилшунослигининг ўзига хос етакчи оқимларидан, йўналишларидан бири бўлиб қолди. Ушбу тилшунослик тил структурасини (қурилишини) тил назариясининг асоси деб билди.

Структурал лингвистика тилни ишоралар (белгилар) системаси сифатида ўрганади ва унинг шартли белгилик хусусияти билангина қизиқади. У тилдаги белгиларнинг муносабатлари, оппозициялари ёки функцияларига алоҳида эътибор берганидан тил бирликларидан бири мавжуд бўлгани учунгина бошқаси мавжуддир деб ҳисоблайди. Структурал лингвистика ўзаро муносабатлардан мустақил равишдаги материянинг ёки

реалликнинг бўлишини инкор қилади. Шунга кўра лингвистик бирликлар муносабатлар орқали белгиланиши лозимлигини қайд этади. Ваҳоланки лингвистик бирликлар бирламчи бўлиб, улар орасидаги муносабат шу бирликлар мавжуд бўлгани учунгина мавжуддир.¹

Ҳозирги даврда структурализмнинг асосий мактаблари учта бўлиб, улар Прага структурализми, Америка структурализми ва Копенгаген структурализми номи билан аталади.

Прага структурализми

Прага структурализми 1926 йилда Чехословакиянинг пойтахти Прага шаҳрида ташкил топди. Аини структурализм умумий тилшуносликда функционал лингвистика номи билан ҳам юритилади.

Ушбу мактабнинг функционал тилшунослик деб аталиши асосида тил бирликларининг ҳар бири муайян функцияга эгалиги, уларнинг тилда (нутқда) муайян вазифани бажариш ғояси ётади.

Функционал лингвистика мактаби вакиллари В. Матезиус, Б. Трнка, И. Вахек, Б. Гавранек, Н.С. Трубецкой, Р.О.Якобсон, С.И.Карцевский ва бошқалар. Прага мактаби таълимотининг асосий ғоялари қуйидагилари

1. Тилшунослик – ўз объектига эга бўлган мустақил фан.
2. Тил – система.
3. Тил – функционал система. Яъни тил муайян мақсадга йўналтирилган ифода воситалари системасидир.
4. Фонология – назарий фонология. Фонеманинг сўз ва морфемаларни фарқлаш қобилиятига эгалиги. Фонема тилнинг энг кичик фонологик бирлиги. Нутқ товушлари фонеманинг моддий символлари, белгилари, фонеманинг нутқдаги реаллашиши. Демак, фонема билан товуш фарқланади.
5. Синхрония ва диахрония. Прага структуралистлари тилни тадқиқ қилишда, асосан, синхронияни – синхрон методни илгари сурадилар. Шу билан бирга улар тилнинг моҳиятини очишда диахронияни – диахрон методни ҳам ҳисобга оладилар. Яъни улар диахронияни инкор қилмайдилар. Демак, тилни – тил ҳодисаларини, бирликларини таҳлил қилишда синхрония ва диахрония диалектик боғлиқ ҳолда олинади.
6. Тил белгиси бўлган сўз – мустақил бирлик. У вазифасига, номланишига кўра номинатив фаолият маҳсули бўлиб, жамиятда номинатив функция бажаради.
7. Тилнинг морфологик системаси морфема билан белгиланади.
8. Гапнинг актуал бўлиниши масаласи ва бошқалар.

Америка структурализми

Америка структурализми XX асрнинг 20-30 йилларида ушбу мамлакат маҳаллий аҳолисининг (индеецларнинг) тилини Ўрганиш натижасида майдонга келди.

Ушбу структурализм тил ҳодисаларини, бирликларини таҳлил қилиш методига – дескриптив (яъни тасвирий) методига кўра дескриптив тилшунослик деб ҳам юритилади. Аини мактабнинг асосчиси америкалик машҳур этнограф, антрополог ва тилшунос олим Франц Боасдир (1858 - 1942).

Ф.Боас Америка маҳаллий аҳолиси тилининг тасвирий грамматикасига бағишланган асарларида барча тилларни тасвирлашнинг ягона принципини инкор қилишга ва конкрет тилнинг ўз мантиқи асосида, тилнинг «ичидан», индукция (хусусий ҳодисалардан умумий қоидалар яратиш) йўли билан тасвирлашга чақиради.¹

Ф. Боас бошлаб берган тадқиқот ишларини бир – биридан фарқли йўналишларда Эдуард Сепир ва Леонард Блумфилдлар давом эттиришди.

¹ С.Усмонов. Ўша асар, 94-95-бетлар.

¹ С.Усмонов. Ўша асар, 101-бет.

Э. Сепир (1884 - 1939) ўз тадқиқотларида тил ва маданият, тил ва тафаккур муносабати, боғлиқлиги масалалари билан кенг миқёсда шуғулланади. Шунга кўра у этнолингвистикага асос солди.

Э.Сепир ва унинг издошлари таълимотидаги муҳим ғоя шундаки, ҳар бир тилнинг ўзига хос модели – моддий ва идеал модели (системаси) бўлиб, тил модели ижтимоий - маданий модел (система) билан боғлангандир. Тилнинг грамматик ва лексик хусусиятлари шу маданият учун хос бўлган ҳатти - ҳаракатга мосдир. Масалани навахо тилида дунё доим ҳаракатда деб тушунилгани учун предмет номи феъл билан бирга, ҳаракатга кўшиб англатилади².

Чикаго университети герман филологиясининг профессори Леонард Блумфилд (1887 - 1949) эса Франц Боаснинг ғояларини Ўзига хос бошқа йўналишда давом эттирди. Аниғи у дескриптив тилшуносликка асос солди.

Дескриптив лингвистика айрим тил бирликларининг бир - бирига нисбатан жойлашиш тартибини ёки уларнинг тарқалиш (дистрибуция) муносабатини тасвирловчи фандир. Мана шундай усул билан тилни таҳлил қилиш дескриптив метод дейилади.

Дескриптив метод матнни энг ихчам ва тугал ифода қилишни талаб қиладиган тасвирлаш методидир. Дескриптив методнинг асосини дистрибуция тушунчаси ташкил қиладди.

Дистрибуция - бу маълум тил бирлиги қўлланиши мумкин бўлган ва қўлланиши мумкин бўлмаган доиралар (контекстлар) йиғиндисидир. Яъни гап қисмларининг бир - бирига нисбатан жойлашиши асосида тил бирлигининг ўрни, тартиби, бирикиши каби хусусиятларидир. Тил бирликларининг дистрибуцияси фонема учун маълум фонеманинг олдидан ва кетидан келадиган фонемалардир, морфема учун эса морфемадан олдин ва кейин келадиган морфемалардир.³

Америка структуралистлари тилга белгилар системаси сифатида қарайдилар. Аниғи улар тилни нутқда қўлланувчи товушлар, уларнинг жами (комплекси) сифатида тушунадилар. Айни вақтда улар тилда фақат товушни эмас, балки маънони ҳам фарқлайдилар. Демак, бундан тилдаги муҳим нарсаси товуш ва маъно эканлиги ғояси келиб чиқади. Шунга кўра структуралистлар тилнинг товуш жиҳатини ифода, маъно жиҳатини эса мазмун деб белгилайдилар. Товуш ва маъно ўзаро боғлиқликда олинади. Маълумки, товуш (фонема)нинг энг муҳим жиҳати унинг маънони фарқлаш хусусиятидир.

Маълум бўлдики, Америка структуралистлари тил белгисида - товуш ва маъно муносабати масаласида Ф.де Соссюрнинг ҳар бир тил белгиси икки томонга ифодаловчи ва ифодаланувчига, ифода ва мазмунга эгаллиги фикрига асосланиб, уни ривожлантирадилар. Ҳатто улар (Л.Блумфилд ва унинг издошлари Ч.Фриз, К.Пайк, З.Харрис ва бошқалар) ушбу ғояга муносабати жиҳатидан икки гуруҳга менталистлар ва механистларга бўлинадилар.

Менталистлар Л.Блумфилд бошчилигида тил ҳодисаларини таҳлил қилишда маънони (мазмунни, ифодаланувчини) ҳисобга олмаслик мумкин эмас, дейдилар.

Механистлар эса Л.Блумфилднинг шогирди З.Харрис бош-чилигида тилни маънога (мазмунга) эътибор бермаган ҳолда тўлиқ тасвирлаш, таҳлил қилиш мумкин, дейдилар.

Хуллас, проф. С.Усмонов айтганидек, «Америка дескрип-тивистлари, умуман олганда, муваффақиятсизликка учраган бўлсалар ҳам, бир қатор ғояларни илгари сурганликлари билан маълум бир аҳамиятга ҳам сазовордирлар. Масалан, фонема-ларнинг анализи, интонация, ургу, тон, пауза каби соҳаларда, тилнинг фонологик моделини яратишда, морфемаларнинг анализида, морфемаларнинг типларини аниқлашда улар анчагина фойдали ишлар қилдилар»¹. Шунингдек уларнинг, масалан, лисоний таҳлилнинг бошланғич вақтида тил формасига (шаклига, ташқи томонига) асосланиш, тасвирлашни, таҳлилни дастлаб шундан бошлаш, муайян тилдаги қисмларга ажратиш-нинг барча формалари ва бирикиш турларини мукамал ва тўлиқ ўрганиш каби фикрлари ҳам эътиборга лойиқдир.

² Қаранг. Н.А.Кондрашов. Ўша асар, 154-бет. С.Усмонов. Ўша асар, 102-бет.

³ С. Усмонов. Ўша асар, 103-бет.

¹ С.Усмонов. Ўша асар, 104-105-бетлар.

Айни вақтда уларда тилнинг маъно томонини ҳисобга олмаслик, инсон тилини хайвонларнинг сигналларига тенглаш-тириш, тилнинг объектив борлиққа боғлиқ эканлигини инкор қилиш каби нотўғри қарашлар ҳам учрайди.

Копенгаген структурализми

Копенгаген структурализми XX асрда - 30 йилларнинг бошларида Данияда ташкил топди. Тилшуносликдаги бу йўналиш глоссематика¹ деб ҳам аталади.

Копенгаген структурализмининг асосчиси Луи Ельмслев (1899-1965) бўлиб, ўзи яратган мактабга 1936 йилда глоссематика номини берди. Бу билан олим тилга, тил ҳодисаларига аввалги тилшуносликлардан фарқли янгича нуктаи назардан ёндашаётганлигини алоҳида қайд этади.

Копенгаген структурализмининг - глоссематиканинг назарий асослари Л. Ельмслевнинг «Умумий грамматика принцип-лари» (1928), «Келишик категорияси» (1935,1937), «Тил ва нутқ» (1942) ва, айниқса, «Лингвистик назария асослари» (1943) каби асарларида баён қилинади.

Даниялик В.Брёндаль, Х. Ульдаллар ҳам глоссематика мактабининг вакиллари ҳисобланади.

Глоссематикларда тил синхрон - ҳозирги бир даврдаги соф муносабатларнинг мавҳум системаси сифатида бериледи. Бунда ҳар бир конкрет тилнинг ўзига хослиги, хусусиятлари инкор қилинади. Улар «тилшунос тилнинг реал элементлари орасидаги ўзаро муносабатни эмас, балки тилдаги замон ва макон чегараси бўлмаган муносабатлар структурасинигина текшириши лозим, деган универсал таълимотни яратмоқчи бўладилар. Шундай қилиб, «муносабатлар лингвистикаси» биринчи Хринга қўйилиб, реал тиллар, уларнинг товуш материяси ва маъно масаласи иккиламчи ҳодисалар деб қаралади».²

Л.Ельмслев Ф.де Соссюрнинг тил ва нутқ антиномиясига муносабат билдирар экан, у нутқни индивидуал жараён (акт) сифатида тушуниб, унга схема – тил схемаси, норма – тил нормаси (меъёри) ва узус – тил узусини зид қўяди.

Схема – тил схемаси ўзининг ижтимоий амалга ошишига ва моддий воқеалашишига боғлиқ бўлмаган алоҳида соф формади.

Норма – тил нормаси (меъёри) муайян ижтимоий реаллашишига кўра аниқланувчи, аммо батафсил баён қилинишига боғлиқ бўлмаган моддий формади.

Узус – тил узуси муайян ижтимоий жамоада қабул қилинган ва кузатилаётган воқеликдаги фактлар билан аниқланувчи малакаларнинг жамидир.

Л.Ельмслев конкрет, индивидуал нутқ актининг тил узуси билан яқиндан зич алоқада эканлигини, унинг тил узуси билан тилнинг моддий жиҳатини ташкил қилишини алоҳида қайд этади.¹

Глоссематикларнинг ғоявий раҳбари Л.Ельмслев Ф.де Соссюр таълимотидаги ифодаланувчи ва ифодаловчи анти-номияни - ушбу терминларни мазмун плани ва ифода плани терминлари билан алмаштиради.

Ифода плани термини остида тилнинг ташқи, товуш томони тушунилади.

Мазмун плани термини остида эса тилда ўз ифодасини топувчи, ифодаланувчи фикрлар, ғоялар тушунилади.

Структурализм мактаблари ҳақидаги фикрларни умумлаш-тирар эканмиз, функционал тилшунослик номи билан юрити-лувчи Прага структурализми, дескриптив тилшунослик номи билан юритилувчи Америка структурализми ва глоссематика номи билан юритилувчи Копенгаген структурализми бир – биридан ташкил топган жой номига, тилни структурал ҳодиса сифатида олиб, уни тузилишига кўра таҳлил қилишда қўл-ланиладиган методларига

¹ Глоссематика – грекча glossa – тил сўзидан олинган.

² С.Усмонов. Ўша асар, 99-100-бетлар. Яна қаранг: Я.В.Лоя. Ўша асар, 193-194-бетлар; Н.А.Кондрашов. Ўша асар, 148-бет.

¹ Қаранг. Я.В.Лоя. Ўша асар, 193-бет; Н.А.Кондрашов. Ўша асар, 146-147-бетлар.

кўра, лисоний ҳодисаларга қайси позиция нуктаи назаридан ёндашишига кўра ўзаро фарқланади.

Айни вақтда структурал тилшунослик мактаблари асосий, энг муҳим нукталарда умумий ғояларга кўра Ўзаро бирлашадилар. Булари

1. Тилшунослик фанинг текшириш объекти тилдир.
2. Тил муайян муносабатда бўлган, ўзаро боғлиқ, бир – бирини талаб қиладиган белгилар, элементлар системасидир.
3. Тил синхрон тадқиқот объектидир.
4. Тил алоҳида яруслардан ташкил топган структурадир.
5. Тил ва нутқ фарқлидир.
6. Фонема - тил бирлиги, товуш нутқ бирлигидир ва бошқалар.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.
2. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. Т.,1972.
3. Джон Лайонз. Введение в теоретическую лингвистику. М.,1978.
4. Проблемы структурной лингвистики. М.,1973.
5. В.И.Кодухов. Общее языкознание. М.,1974.
6. Н.А Кондрашов. История лингвистических учений. М., 1979.
7. Н.А Баскаков. А.С Содиқов. А.А Абдуазизов. Умумий тилшунослик. Т., 1979.

В. Шўро даври тилшунослиги

Шўро даври тилшунослиги асосида ягона фалсафий таълимот – диалектик материализм таълимоти ётади. Аниғи, ушбу тилшуносликнинг фалсафий асоси бўлиб, диалектик материализм ҳисобланади.

Ягона фалсафий асосга қурилган шўро даври тилшунос-лигининг энг муҳим, асосий хусусиятларидан бири биздан ташқари ва бизга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд объектив воқеликнинг, ундаги предмет - ҳодисаларнинг бирламчилигини, бизнинг онгимизда акс этишини, тил орқали англашишини, ифодаланишини таъкидлаш ва тарғиб қилиш бўлди.

Шўро даври тилшунослиги тилни ўзига хос, алоҳида мураккаб ҳодиса сифатида тушунтирди.

Тилнинг мураккаблиги, ўзига хослиги шундаки, у «хом-ашёсига» (материалига, товуш ва ҳарфларига) кўра моддий ҳодисадир. Ҳақиқатан, тил моддий товушларсиз ўзининг жамиятдаги энг муҳим вазифасини – алоқа воситаси бўлиш функциясини амалга ошира олмайди. Аниқроғи, тил реал онг сифатида фақат белгилар орқали – товуш материали орқали таъсир қилиш қувватига, ҳақиқий, чинакам фактга, «предметга» айланади, эга бўлади.

Аммо тил айни вақтда ижтимоий ҳодисадир. Ҳар бир тилнинг энг муҳим умумий белгиси унинг ижтимоий вазифани бажаришидир – жамият аъзоларига алоқа воситаси сифатида хизмат қилишидир. Демак, тил алоқа воситаси сифатида шу тилда сўзлашувчи, фикр ифодаловчи халқ билан, миллат билан мустаҳкам, ажралмас боғлиқдир. Тилнинг тараққиёти халқнинг тараққиёти билан боғлангандир.

Демак, тилнинг ижтимоий моҳияти, бир томондан, унинг жамиятда пайдо бўлиши ва жамиятда ривожланиши билан белгиланса, иккинчи томондан, тилнинг бош вазифаси – коммуникатив функцияси унинг ижтимоий характери билан – тилнинг фақат жамиятдагина алоқа воситаси, алоқа қуроли бўлиши билан белгиланади.

Хуллас, тил жамиятда қуйидаги қатор вазифаларни бажа-ришда намоён бўлади

1. Тил – алоқа воситаси.
2. Тил - ўзгаларга таъсир қилиш воситаси.

3. Тил – фикрни шакллантириш ва ифодалаш воситаси.
4. Тил – билиш воситаси.
5. Тил – инсоннинг специфик хусусиятларидан бири.
6. Тил – халқ ва миллатнинг энг муҳим белгиларидан бири.
7. Тил – маданият, маънавият ва маърифатни намоён қилиш воситаси ва бошқалар.

Собик шўро даври тилшунослигининг, айниқса, тилшунослик назариясига, тил фалсафаси билан боғлиқ масалаларини ҳал қилишга қўшган ҳиссаси ниҳоятда каттадир, бекиёсдир.

Шўро даври тилшунослигининг улкан вакиллари Н.Я.Марр, И.И.Мещанинов, Л.В.Шчерба, Д.Н.Ушаков, Е.Д.Поливанов, А.М.Пешковский, И.Ю.Крачковский, Л.А.Булаховский, Г.О.Винокур, Р.А.Будагов, В.В.Виноградов, В.М.Жирмунский, А.А.Реформатский, А.И.Смирницкий, Г.А.Золотова, А.А.Леонтьев, О.С.Ахманова В.М.Солнцев ва бошқалардир.

Ушбу давр назарий тилшунослигининг тараққиётида академиклари И.И. Мещанинов, Л.В.Шчерба, В.В.Виноградов; профессорлари А.М.Пешковский, Е.Д.Поливанов, А.И.Смирницкий, А.А.Леонтьев, В.И.Солнцев ва бошқаларнинг хизматлари салмоқлидир.

Иван Иванович Мещанинов

Академик И.И.Мещанинов (1883-1967) тилшунос ва археолог бўлиб, у умумий тилшуносликка оид масалаларнинг ва қадимий ёзувга эга тилларнинг тадқиқотчисидир. Олим «Яфетидологияга кириш» (1929), «Тил ҳақидаги янги таълимот» (1936), «Тилшунослик назарияси»(1940), «Гап бўлаклари ва сўз туркумлари» (1945), «Феъл» (1948) каби асарларнинг муаллифидир.

Унинг «Сўз туркумлари ва гап бўлаклари» ҳамда «Феъл» каби икки катта асари грамматик шаклларнинг қиёсий – типологик тасвирига – тадқиқига бағишланганлиги билан ажралиб туради. И.И.Мещаниновнинг ушбу асарлари ўз даврида тилшуносликда грамматик категорияларнинг типологияси номи билан аталган йўналишнинг бошланишига хизмат қилди.

У сўз туркумларини синтактик ва морфологик кўрсаткичлар билан характерланувчи лексик гуруҳлар сифатида талқин қилди. Сўз семантикасининг даставвал сўзнинг гапдаги синтактик ролини белгилаб беришини, сўзнинг гапда муайян гап бўлаги сифатида ишлатилишини, унинг алоҳида формал белгиларга эга бўлишига олиб келишини таъкидлади. Шунга кўра тадқиқотчи сўз туркумлари моҳиятан гапнинг морфологиялашган бўлаклари сифатида намоён бўлади, деб тушунтирди.

И.И.Мещанинов ўз тадқиқотларида феълнинг шахс, замон, майл, нисбат, вид каби грамматик категорияларига алоҳида эътибор берди. Феъл ва кесим муносабати, нисбат, нисбатнинг гап семантикасига, феъл семантикасига боғлиқлиги, ҳаракат (фаолият), ҳолат феъллари, уларнинг гапдаги ўрни, аҳамияти каби масалаларни назарий йўналишда атрофича ёритди.

И.И. Мещанинов ўзининг охириги ишларида, хусусан, «Гап тузилиши» (1963) асарида мантиқ ва грамматика, тушунча категориялари ва тил категорияларининг, гап бўлаклари ва сўз туркумларининг ўзаро муносабатига, алоқасига асосланувчи синхрон типология масалаларига тўхталди. Унинг функционал – семантик методикаси ва морфологик – синтактик типологияси грамматика назарияси ва тилларнинг типологик тадқиқотларида фахрли ўринни эгаллаб келмоқда.

Лев Владимирович Шчерба

Атоқли рус тилшунос олими Л.В.Шчерба (1880-1944) шўро даври тилшунослигининг энг буюк намояндаларидан бири, Бодуэн де Куртенэ таълимотининг давомчиси, кенг қамровли улкан тадқиқотчидир.

Л.В.Шчерба Петербург университетининг тарих – филология факультетини тамомлайди ва шу университетнинг киёсий грамматика ва санскрит кафедрасида қолдирилади.

У 1906 йилдан – 1909 йилгача чет эллардаи Германияда, Шимолий Италияда, Францияда, Прагада бўлади, чех тилини ўрганади, илмий – тадқиқот ишларини олиб боради (Италияда), экспериментал фонетика лабораториясининг ишлари билан яқиндан танишади (Францияда).

Олим 1912 йилда «Сифат ва миқдор жиҳатдан рус тилининг унлилари» мавзусида магистрлик диссертациясини, 1915 йилда эса «Шарқий лужик шеvasи» мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилади. 1916 йилда Петербург университетининг профессори бўлади. 1924 йилда Россия фанлар академиясининг мухбир аъзоси, 1943 йилда эса ҳақиқий аъзолигига сайланади.

Академик Л.В.Шчербанинг илмий қизиқишлари кенг бўлиб, у тилшуносликнинг қатор масалалари бўйича фаол иш олиб боради. Булар қуйидагилари 1. Тилшуносликнинг умумий масалалари. 2. Фонетика ва орфоэпия. 3. Грамматика. 4. Ёзув, орфография, транслитерация ва транскрипция. 5. Чет тилларни ўқитиш методикаси. 6. Лексикография. 7. Француз тили. 8. Пушкин поэзиясининг тили.

Л.В.Шчербанинг тилшунослик соҳасидаги асосий ишлари қуйидагилари 1. «Сифат ва миқдор жиҳатдан рус тили унлилари» (1912). 2. «Рус тилидаги сўз туркумлари ҳақида» (1928). 3. «Тил ҳодисаларининг уч аспекти ва тилшуносликдаги тажрибалар ҳақида» (1931). 4. «Француз тили фонетикаси» (1937). 5. «Ҳозирги рус адабий тили» (1939). 6. «Лексикография умумий назариясининг тажрибаси» (1940). 7. «Адабий тил ва унинг тараққиёт йўли» (1942). 8. «Тилшуносликнинг навбатдаги масалалари» (1945). 9. «Ўрта мактабда чет тилларни ўқитиш. Методиканинг умумий масалалари» (1947). 10. «Тил системаси ва нутқ фаолияти» (1974) ва бошқалар.

Л.В.Шчерба экспериментал фонетика соҳасида энг таниқли тадқиқотчи бўлиб, ўзининг фонема ҳақидаги назариясини яратди. Унинг фонема ҳақидаги назариясига кўра фонема сўз ва унинг формаларини дифференциация қилиш қобилиятига эга бўлган товуш типи (шакли, кўриниши, хили)дир. Ушбу товуш хили, шакли, яъни фонема умумийлик бўлиб, нутқда хусусийлик сифатида намоён бўлади. Шунингдек, у фонологиянинг фонетика билан зич алоқасини алоҳида таъкидлади.

Муаллиф тадқиқотларида фонетика ва морфологияда, синтаксис ва стилистикада тажрибанинг муҳимлигини, катта аҳамиятга эгалигини қайд этди.

Л.В.Шчерба грамматика ва лексиканинг ўзаро муносабати ҳақида фикр юритар экан, грамматика сўз, сўз формаси, сўзлар гуруҳи ва бошқа тил бирликларини ҳосил қилиш қоидаларидир, - дейди. Грамматика, Л.В.Шчербанинг фикрича, «воситалар репертуари бўлиб, улар ёрдами билан муайян қоидаларга кўра тафаккурнинг мустақил предметлари ўртасидаги муносабатлар ифодаланади ва янги сўзлар ҳосил бўлади». У грамматикага фонетика, сўз ясалиши, форма ясалиши, синтаксис ҳамда сўз туркумлари ҳақидаги таълимотни киритади.

Л.В.Шчерба лексикани эса фақат тилнинг қурилиш материали, «хом - ашёси» сифатида олиб қарамайди. Шунингдек, у, мутлақо ҳақли равишда, бизнинг нутқимиз, нутқ фаолияти грамматика ва лексика қоидаларига кўра сўзлардан ҳосил бўлишини тўғри таъкидлайди.

Грамматика у ёки бу сўзнинг, сўз формасининг, сўз бирикмасининг қандай ҳосил бўлганини тушунтириб қолмасдан, балки шу билан бирга янги сўз ва сўз формаларини қандай ҳосил қилишни ҳам ўргатиши керак, - дейди.

Олим асосий синтактик бирлик сифатида синтагма ҳақидаги назарияни ҳам яратди. Синтагмани нутқ жараёнида маъновий бир бутунлиқни ифодаловчи фонетик бирлик сифатида қайд этиб, унинг сўздан, сўз бирикмасидан ва хатто сўз бирикмаларининг гуруҳидан ташкил топишини таъкидлайди.

Л.В.Шчерба тилга система сифатида ёндашади. У тил, тил ҳодисаларининг уч аспектга (жиҳатга) эгалигини айтиб, бунгаи нутқ фаолияти, тил материали ва тил системасини киритади

1. Нутқ фаолияти (сўзлаш ва тушуниш жараёни). Нутқ фаолияти психофизик жараёндир. Бунда тил белгиларининг маъно ифода этиши фаол бўлиб, бу ижтимоий – жамият маҳсули ҳисобланади.

2. Тил материали. Бу бирор ижтимоий гуруҳ ёки жамият аъзолари томонидан муайян давр билан боғлиқ барча айтиладиган, ёзиладиган ва тушуниладиган лисоний ҳодисаларнинг, бирликларнинг, масалан, матнларнинг йиғиндисидир.

3. Тил системаси. Тил системаси тил материали билан бевосита боғланиб, тил материалидан – луғатлар ва грамматикадан келтириб чиқарилади. Демак, тил материали кенг маънода бу луғатлар ва грамматикалардир.

Тил системаси, Л.В.Шчерба қайд этганидек, тил материалида объектив мавжуд бўлган, объектив «жойлашган», тил материали асосида, таъсирида юзага келувчи ва «индивидуал нуткий системаларда» намоён бўлувчи ҳодисадир.

Тилшуносликнинг тил системасини ўрганишдаги асосий вазифаси нутқ фактларини, ҳодисаларини умумлаштириш ва улардан тил системасини келтириб чиқариш. Яъни объектив воқеликка мос, мувофиқ бўлган луғат ва грамматикаларни яратишдир. Бу луғат ва грамматикаларнинг ўзаро муносабати, алоқаси, таъсири доимо тилшуносларнинг диққат марказида туриши лозим.

Виктор Владимирович Виноградов

Академик В.В.Виноградов (1895-1969) акад. Л.В.Шчерба ва проф. А.А.Шахматовларнинг шогирди. У даставвал Петербург давлат университетининг сўнгра Москва давлат университети-нинг профессори бўлди.

В.В.Виноградов 1946 йилдан, акад. Л.В.Шчербадан сўнг, шўро даврининг энг буюк тилшуносидир. У ўзи асос солган рус адабий тилининг тарихчиси, тадқиқотчисидир. Олим тилшунослик ва адабиётшуносликка оид 250 дан ортиқ асар яратди. В.В.Виноградовнинг муҳим тадқиқотлари куйидагилари 1. «Услугунослик вазифалари ҳақида» (1923). 2. «ХВІІІ – ХІХ аср рус адабий тили тарихидан очерклар» (1934). 3. «Пушкин тили» (1935). 4. «Пушкин услуги» (1941). 5. «Рус тили. Сўз ҳақида грамматик таълимот» (1947). 6. «Рус тилидаги фразеологик бирликларнинг асосий типлари ҳақида» (1947). 7. «Рус тилидаги модаллик категорияси ва модал сўзлар ҳақида» (1950). 8. «Сўз бирикмаларини ўрганиш масалалари» (1954). 9. «Рус синтаксисини ўрганиш тарихидан» (1958). 10. «Бадий асар тили ҳақида» (1960). 11. «Стилистика. Поэтик нутқ назарияси. Поэтика» (1963). 12. «Рус лингвистик таълимотлари тарихи» (1978) ва бошқалар.

В.В.Виноградовнинг энг машҳур тадқиқоти «Рус тили» китобидир. Бу асар рус тили морфологияси бўйича барча назариялар таҳлилининг ҳулосасидир. У морфологияда ҳам, сўз ясалиши ва синтаксис масалаларида ҳам ўз қарашларига, ғояларига, таълимотига эга бўлган кенг қамровли олимдир. Унинг, айниқса, қайд этилган «Рус тили» асари кўпгина тилларнинг (шу жумладан, туркий тиллар - ўзбек тилининг ҳам) грамматик қурилишини ўрганишда, яъни грамматиканинг объекти, унинг систем характери, сўзнинг грамматик бирлик сифатида олиниши, сўз туркумларининг таснифи, сўз тузилиши, морфологиянинг синтаксис билан ўзаро муносабати, сўз ясалиши, лексика масалаларини тадқиқ қилишда жиддий таъсир кўрсатди.

Умуман олганда, В.В.Виноградовнинг лисоний таълимотидаги асосий ғоя сўз ва тил услуги масалаларидир. У сўзни шакл ва маънонинг (лексик ва грамматик маъноларнинг) системаси сифатида кўп аспекти эканлигини қайд этади. Олим сўз ясалишининг грамматика ва лексикология билан зич боғланганини асослаб, сўз ясалишини алоҳида соҳа сифатида ажратиб, сўз ясалишининг морфологик, морфологик – синтактик, лексик – синтактик ва лексик – семантик каби тўртта усули ҳақидаги таълимотни яратди. В.В.Виноградов сўзнинг воқеликни акс эттиришини ва муайян тил лексик – семантик системасининг таркибий қисми, элементи сифатида ўз маъносини ифода этишини таъкидлаб, сўз лексик маъносининг турли

типлари, хиллари (масалан, номинатив – тўғри, бош маъно ва б.) ҳақидаги назарияни ривожлантирди.

Унинг фикрича, синтактик назария ўз ичига сўз бирикмаси ва унинг типлари, гап ва унинг типлари, мураккаб синтактик бириклар ва синтагмалар ҳақидаги таълимотларни олиши керак. Сўз бирикмаси тил номинатив даражасининг, «босқичининг» бирлиги сифатида коммуникатив даражасининг асосий бирлиги бўлган гапга зид туради. Предикатив ва модаллик гапнинг асосий белгилари ва синтаксиснинг марказий категориялари сифатида қаралади.

Тил услуби тил функционал – стилистик системасининг ўзига хос компоненти, таркибий қисмидир. Тилнинг ижтимоий вазифаси тилнинг ўзаро фикр алмашиш, ахборот бериш ва таъсир қилиш каби функцияларидан келиб чиқади, ушбу вазифалар билан белгиланади. Шунга кўра кундалик (одатдаги) – маиший услуб (тилнинг ўзаро алоқа вазифаси), кундалик – ишчан услуб, расмий - ҳужжатли услуб, илмий услуб (ахборот бериш вазифаси), оммабоп услуб ва бадиий услуб (таъсир қилиш вазифаси) каби стиллар ажратилади.

Тил стилистикаси – услубшунослиги тил услублари билан шуғулланади.

Бадиий асар стилистикаси алоҳида ажратилади. Ушбу йўналишда тилнинг коммуникатив ва эстетик вазифаларининг бирлиги намоён бўлади. Яъни маиший, кундалик нутқ элементларининг санъат фактига, «асарига» ўтиши, айланиши юз беради, индивидуал услублар ҳосил бўлади. Бадиий асарлар тили ҳақидаги таълимот билимнинг, илмнинг алоҳида соҳаси сифатида стилистика, поэтик нутқ назарияси ва поэтиканинг туташиш, «тўкнашиш», бирлашиш нуктасидир, натижасидир.

Евгений Дмитриевич Поливанов

Е.Д.Поливанов (1890-1937) истеъдодли назариётчи тилшунос, япон, хитой ва туркий тиллар бўйича чуқур билим соҳиби, катта мутахассис, рус, шўро, ғарбий Оврупо, узоқ Шарқ ва араб тилшуносликларини ҳам мукамал эгаллаган, ўнлаб тилларни билган буюк олимдир.

У 1908 йилда Рига гимназиясини тамомлаб, Петербург университетининг тарих-филология факультетидаги славян-рус бўлимига ва бир йилдан сўнг ҳарбийлар, дипломатлар учун мўлжалланган Шарқ практик академиясининг япон тили бўлимига кириб ўқийди. Университетда Бодуэн де Куртенэ, Л.В.Щербалардан таълим олади.

Е.Д.Поливанов 1912 йилда университетни тугатиб, бир вақтнинг ўзида киёсий тилшунослик кафедрасида ҳамда шарқ тиллари факультетининг тибет тили кафедрасида қолдирилади ва илмий – тадқиқот ишларига фаол киришади. Унга 1919 йилда профессор унвони берилади.

Олимнинг асосий ғоялари қуйидаги асарларда ўз ифодасини топгани 1. «Тилшуносликка кириш ва умумий фонетикадан лекция конспекти» (1916, қайта нашри 1923). 2. «Шарқшунослик олий ўқув юртлари учун тилшуносликка кириш» (1928). 3. «Замонанинг адабий тиллари ҳақида» (1927). 4. «Бизнинг лингвистик қарашларимиз тарихидаги сўнгги ўн йиллик (1917-1927)нинг ўзига хос хусусиятлари» (1928). 5. «Ҳозирги тилшуносликнинг ҳозирги муаммолари доираси» (1929). 6. «Ўзбек тилига қиёсланган рус тили грамматикаси» (1933). 7. «Ўзбек тилини ўрганишга кириш» (1925). 8. «Ўзбек тилининг сингармонизмлашмаган (эронлашмаган) шевалари намуналари» (1928). 11. «Ўзбек диалектологияси ва ўзбек адабий тили» (1933). 12. «Ўзбек тили грамматикасидан материаллар» (1935) ва бошқалар.

Е.Д.Поливанов тилнинг ижтимоий ҳодиса эканлигини, жамиятга алоқа воситаси сифатида хизмат қилишини алоҳида таъкидлайди. У киёсий – тарихий тилшунослик тарафдори бўлиб, тадқиқотларида киёсий – тарихий методдан унумли фойдаланади, тасвирий тадқиқот билан тарихий тадқиқотни бирга қўшиб олиб боради.

Е.Д.Поливановнинг, айниқса, фонология соҳасидаги хизматлари каттадир. У турли тиллар фонологик система-ларининг тарихини ўрганиш билан кўп шуғулланди. Фонологик

тадқиқотлар билан боғлиқ методларни япон, хитой, корейс, ўзбек, қорақалпоқ, тожик, грузин, абхаз, дунган ва бошқа тилларнинг товуш системаларини тасвирлаш учун қўллади.

Е.Д.Поливанов 1915-1916 йилларда фонеманинг факультатив (тенгдош ёки ўринбосар) ва комбинатор (маълум ўринларда келиши туфайли ҳосил бўладиган) вариантлари ўртасидаги ўзаро муносабатни, алоқани аниқлади. Яъни бир фонеманинг икки фонемага парчаланиш (дивергенция) ва икки фонеманинг ўзаро бир-бирига ўхшаб келиш ёки бир фонема бўлиб келиш (конвергенция) назариясини яратди. Фонетик ўзгариш қонунларидан бири сифатида у жарангли портловчи ундошларнинг сирғалувчи товушга айланишига интилиши кучли эканини қайд этди.

Е.Д.Поливанов морфологияга оид ишларида морфемани икки турга – лексик (ўзақ) ва формал (грамматик) турларга ажратди. Шунингдек, у фразеологиянинг лексикология ва грамматика билан алоқадор бўлган, аммо алоҳида соҳа бўлиши кераклигини таъкидлади.

Е.Д.Поливанов ёзув назарияси ва тарихини ҳам ўрганиб, Ўрхун – Енисей ёзма ёдгорликларини тадқиқ қилди. У немис, фин, эстон, мўғул, ёкут, хитой ва ўзбек тилларида шеър тузилиш қонуниятларини таҳлил қилди. Масалан, ўзбек тилидаги шеърнинг ўзига хос томонларидан бири унинг қадимги икки қутбли урғу билан боғланганлигида эканлигини кўрсатди. У тиллар орасидаги қариндошликни белгилашда фонетик ва морфологик қурилишлардаги ўхшашликка асосланиб, қиёсий – тарихий усулдан унумли фойдаланди.

Е.Д.Поливанов жамоанинг шева хусусиятларини тасвирлашда математик статистика методидан фойдаланишни таклиф қилди.

Александр Иванович Смирницкий

А.И.Смирницкий (1903-1954) йирик назариётчи тилшунос олим бўлиб, у қатор тадқиқотларида тил ва тафаккур муносабати, тилнинг объектив мавжудлиги, тил бирликларида лексик ва грамматик элементлар, тил ва нутқ муносабати каби масалаларни ёритди. Айниқса, у «Тилнинг объектив мавжудлиги» (1954) асарида тил ва нутқ диалектик муносабатига алоҳида тўхталиб, бу ҳақда ўзига хос янги фикрларни баён қилди. Аниқроғи, олим айтиб ўтган тадқиқотида тилни ўзаро боғланган лисоний бирликларнинг йиғиндиси ва улар ўртасидаги муносабат сифатида қайд этди. Нутқни эса у муайян талаффузнинг аниқ лисоний мазмун билан бирлашиши, боғланиши деб, тушунтирди. Тил, унинг фикрича, турлича намоён бўлувчи барча нутқ компонентларининг – бирликларининг йиғиндисидир. Агар, - дейди у, нутқ ўзаро алоқа қилиш усули бўлса, тил ўзаро алоқа воситасидир.

Тил нутқда мавжуд бўлади. У нутқ билан ўзаро алоқада, муносабатда, ўзаро таъсирда бўлиб, нутқда, нутқ орқали ривожланади. Тил, - дейди у, нутқ билан боғланган, нутққа «камалган» бўлиб, тилшунослик фанининг предметиدير, объектиدير.

А.И.Смирницкийнинг тил ва нутқ ҳақидаги фикрларидан унинг тил ва нутқнинг диалектик муносабатини тўғри тушунганини ва тадқиқотларида, лисоний ҳодисалар таҳлилида шу муносабатга амал қилганини кўриш мумкин.

Олим асарларида тилнинг асосий бирлигига – сўзга, сўз масаласига алоҳида эътибор беради. Сўз, унинг фикрича, айтиш вақтида ҳам лексик, ҳам грамматик бирлик ҳисобланади. Сўзнинг бундай кўп жиҳатлилиги ундаги лексик ва грамматик томонларнинг, хусусиятларнинг ўзаро боғлиқлигидан келиб чиқади.

А.И.Смирницкий, сўздаги грамматик жиҳат – бу муносабатларнинг ифодаланиши ва уларнинг тилда кўрсатилиши, кузатилишидир. Грамматик ҳодисалар таҳлилида ички томонни ҳам – муносабатлар мазмунини, шунингдек, ташқи томонни ҳам, ушбу муносабатнинг сўзларнинг ўзгаришидаги ва бирикишидаги ифодаланишини ҳам ҳисобга олиш лозим, - дейди.

А.И.Смирницкий, асосан, инглиз тили мутахассиси бўлиб, айтиш тилга оид қатор жиддий тадқиқотлар яратди. Булари «Инглиз тили лексикаси» (1956), «Инглиз тили синтаксиси» (1957), «Инглиз тили морфологияси» (1959) ва бошқалар.

Фойдаланилган адабиётлар

1. 1.В.В.Виноградов. История русских лингвистических учений. М., 1978.
2. Я.В.Лоя. История лингвистических учений. М., 1968.
3. Н.А.Кондрашов. История лингвистических учений. М., 1978.
4. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. Т., 1972.

ВИ. Ўзбек тилшунослиги

Ўзбек тилшунослиги туркий тилшунослик сирасида пешқадам, ўзига хос йўналишларга, таълимотларга, илмий – назарий ва амалиёт билан боғлиқ жиддий ва пухта тадқиқотларга эга бўлган етакчи тилшуносликдир.

Ҳақиқатан, туркий тилшуносликда етакчи тилшунослик-лардан бири сифатида тан олинган ҳозирги ўзбек тилшунослигининг мустаҳкам пойдеворини яратишда, тилшуносликнинг деярли барча соҳа ва йўналишлари бўйича жиддий изланишлар олиб борган, салмоқли – фундаментал тадқиқотлар яратган ва яратиб келаётган олимларнинг

Ғ.О.Юнусов, А.ўуломов, А.К.Боровков, О.Азизов, А.Н.Кононов, С.Усмонов, Е.Д.Поливанов, Ш.Шоабдурахмонов, ў.Абдурахмонов, С.Н.Иванов, М.Мирзаев, З.Маъруфов, М.Асқарова, С.Иброҳимов, Ф.Абдуллаев, И.Расулов, Ш.Раҳматуллаев, С.Муталлибов, А.Рустамов, Ғ.Саломов, Э.Фозилов, О.Усмонов, А.Ҳожиёв, Қ.Маҳмудов, А.Шерматов, Н.Маматов, М.Содиқова, Х.Назарова, Э.Умаров, М.Миртожиёв, А.Сафаев, А.Маҳмудов, Х.Дониёров, Й.Абдуллаев, Э.Бегматов, И.Қўчқортёев, Ҳ.Абдурахмонов, А.Сайфуллаев, А.Абдуазизов, Ҳ.Неъматов, Ш.Шукуров, А.Матғозиев, Ё.Тожиёв, Р.Қўнғуров, Б.Ўринбоев, А.Аҳмедов, Р.Расулов, С.Отамирзаева, Р.Дониёров, Б.Бафоев, А.Абдуллаев, А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, А.Маматов, Ф.Убаева, А.Жўраев, О.Бозоров, М.Усмонова, И.Мирзаев, К.Назаров, Ҳ.Дадабоев, Ш.Искандарова, А.Мамажонов, Р.Сайфуллаева, С.Каримов, Ҳ.Жамолхонов, С.Аширбоев, Ҳ.Шамсиддинов, А.Йўлдошев, Қ.Содиқов, А.Маматов, М.Қурбонова, М.Ҳакимов, Ш.Шоҳобиддинова, Б.Менглиев, Ш.Кўчимов, И.Йўлдошев ва бошқа ўнлаб кекса ҳамда ёш авлод тилшуносларининг хизматлари каттадир.

Аюб Ғуломов

Аюб ўуломов (1914-1986) ўзбек тилшунослигининг атоқли вакили бўлиб, фанимизнинг қатор соҳалари – фонетика, морфология, сўз ясалиши, синтаксис ва лексикография бўйича асарлар яратган, тилшунослигимиз тараққиётига катта ҳисса қўшган устоз олимдир.

Аюб Ғуломов Тошкентда туғилди. 1936 йилда кечки педагогика институтининг тил ва адабиёт факультетини тугатди. 1940 йилда проф. А.К.Боровков раҳбарлигида «Ўзбек тилида аниқловчилар» мавзусида номзодлик, 1957 йилда Москвада «Ўзбек тилида тарихий сўз ясалиш масалалари» мавзусида докторлик диссертациясини ёклади.

Аюб ўуломовнинг лисоний қарашлари, асосан, қуйидаги асарларда ўз ифодасини топгани 1. «Ўзбек тилида аниқловчилар» (1940). 2. «Ўзбек тилида келишиклар» (1941). 3. «Ўзбек тилида урғу» (1947). 4. «Содда гап синтаксиси» (1948). 5. «Ўзбек тилида кўплик категорияси» (1944). 6. «Ўзбек тилида сўз яшаш усуллари» (1949). 7. «Феъл» (1954). 8. «Содда гап» (1955). 9. «Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис» (ҳамкор, 1965, 2-нашри). 10. «Ўзбек тили грамматикаси» (1-том. Морфология, ҳамкор, 1975). 11. «Ўзбек тили морфем луғати» (ҳамкор, 1973) ва бошқалар.

Аюб ўуломов ўткир хотира эгаси ва етук нотик - маърузачи сифатида тингловчиларга, талабаларга лисоний ҳодисалар ҳақида аниқ, мантиқли, фактларга бой маълумотлар, илмий - амалий асосланган фикрларни бера оларди. У назарий жиҳатдан ҳам мукаммал бўлиб, тил

ходисаларни чуқур ва пухта таҳлил қила олиши ва улардан ишонарли, асосли хулосалар чиқара олиши билан ажралиб турарди. Албатта, буларнинг асосида, биринчи навбатда, унинг тил назариясидан кенг ва ҳар томонлама билимга эгалиги ҳамда назарий йўналишда катта тайёргарлик мактабини ўтаганлиги кўриниб турарди. Жумладан, олим «Ўзбек тилида урғу» асарида «акад. В.В.Радловнинг туркий тилларда урғунинг семантик ва грамматик функцияга эга эмаслиги ҳақидаги фикрига эътироз билдириб, урғунинг сўз маъноларини, грамматик ҳолатларни дифференциация қилишдаги ролини кўрсатади».¹ Тилимиздаги урғунинг сўз ва мантиқ урғуси каби турларга бўлиниши, уларнинг нутқдаги ўрни, вазифаси ва бошқалар пухта ёритиб берилади.

Аюб ўуломов морфемика масалаларига ҳам алоҳида эътибор бериб, ўзбек тилшунослигига сўзнинг энг кичик маъноли қисмларини англатиш учун хизмат қиладиган морфемика терминини олиб кирди ва у ҳақда маълумот берди. Масалан, «Морфемика сўзнинг энг кичик маъноли қисмлари ҳақидаги таълимотдир. Бу кичик қисмлар морфемалардир. Бу морфемалар турли кўринишларга ҳам эга бўлади. Масалан, ишла сўзидаги -ла элементи ҳайда сўзида –да морфемасида келган (лекин ҳай-ҳайла феълида яна -ла тусида қўлланган), ҳозир ажралмайдиган унда сўзида ҳам аслида шу –да аффикси бор (ун -овоз). Бу –ла ва –да кўринишлари умумий тарзда морфема дейилади. Бунинг ҳар бир кўриниши эса морф саналади. Демак, морфема морфларнинг йиғиндисидир. Бу турли кўринишдаги қисмлар, морфлар, бир-бирига нисбатан ал-ломорфлар саналади»¹

Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммоларидан бири сўз ясалиши масаласидир.

Олим ишларида ушбу масалага ҳам алоҳида эътибор беради ва шу йўналишда салмоқли монографик тадқиқотлар яратади. У ўзбек тилшунослигида биринчи бўлиб, сўз ясалиши масаласини жиддий муаммо сифатида «кўтариб», уни фонетика, морфология ва бошқа соҳалар каби алоҳида бўлим сифатида ажратади ва ёритади. Бошқача айтганда, «Ўзбек тилшунослигида сўз ясалиши бўлимининг шаклланиши, бу бўлимга доир атамалар тизимининг изга солинишида проф. Аюб ўуломовнинг хизмати катта бўлди»²

Муаллиф ўзбек тилидаги сўз ясалишининг бешта турини қайд этади. Булари 1. Морфологик, 2. Синтактик, 3. Лексик. 4. Семантик. 5. Фонетик усуллардир. Демак, ушбу усуллардан – айтилганлардан сўз ясалиши ҳақиқатан ҳам алоҳида, ўзига хос соҳа эканлиги келиб чиқади.

Аюб ўуломов ўзбек тили синтаксисига оид ҳодисаларни ҳам илмий асосда атрофлича ўрганиш масаласига жиддий ёндашди. Аниқроғи, синтактик сатҳ бирликларини Оврупо тилшунослигининг ютуқлари асосида чуқур ўрганиш ҳам ушбу олимнинг номи билан боғлиқдир. У «Ўзбек тилида аниқловчилар» мавзусидаги номзодлик диссертацияси ҳамда бу диссертация асосида майдонга келган худди шу номдаги рисоласи, «Ўзбек тилида сўз тартиби», «Содда гап» каби ишлари билан ўзбек илмий синтаксисининг пойдеворини яратди³

Айниқса, олимнинг ҳамкорликда яратган «Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис» асари шу соҳадаги дастлабки дарслик бўлиб, шу кунгача ўз аҳамиятини йўқотмаган фундаментал тадқиқот ҳисобланади. Асарда синтаксис ҳамда сўз бирикмаси, гап, гапларнинг тузилиши ва мақсадга кўра турлари, содда гап, гап бўлаклари, қўшма гап, уларнинг турлари ва бошқалар ҳақида мукамал маълумот берилади. «Китобнинг вазифаси, -дейди муаллиф, ўзбек адабий тили синтаксисининг ҳозирги ҳолатини ҳамда шу ҳодисаларнинг ўсиш жараёнини кўрсатишидир».⁴ Ҳақиқатан, ишда ўзбек адабий тили синтаксисининг ўз давридаги ҳолати, «қиёфаси» илк бор илмий – назарий, амалий асосида чуқур ёритиб берилади.

Саид Усмонов

¹ Ҳ.Узоқов *Ўзбек тилшунослари. Т., 1972, 104 – бет.*

¹ *Ўзбек тили грамматикаси. 1-том. Т., 1975, 11-бет.*

² А. Нурмонов. *Ўша асар, 197-бет.*

³ А. Нурмонов. *Ўша асар, 204-бет.*

⁴ А. фуломов. М. Асқарова. *Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-нашри, Т., 1965, 4-бет.*

Саид Усмонов (1922-1972) ўзбек тилшунослигининг йирик назариётчи олимидир. У Бошқирдистонда туғилди, 1929 йилда оилавий Тошкентга кўчиб келди. 1938 йилда Тошкент педагогика билим юртини тугатиб, 1939 йилда Тошкент давлат педагогика институтининг тил ва адабиёт факультетига ўқишга кирди. 1942 – 1943 йилларда урушда иштирок этди. 1944 йилда қайд этилган факультетни имтиёзли диплом билан тугатиб, 1946 йилда институт аспирантурасига ўқишга кирди.

Саид Усмонов 1959 йилда проф. Т.Иброҳимов раҳбарлигида «Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида ундовлар» мавзусида номзодлик, 1964 йилда эса «Ҳозирги замон ўзбек тилида сўзнинг морфологик хусусиятлари» мавзусида докторлик диссертациясини ёклади.

Олим 1965 йилдан 1972 йилгача – то умрининг охиригача умумий тилшунослик кафедрасининг мудири лавозимида хизмат қилди.

Саид Усмонов ўзбек тилшунослигининг орфография, лексикология, морфология, терминология, умумий тилшунослик соҳалари бўйича мукаммал асарлар яратган улкан олимдир. Унинг асосий асарлари 1. «Ўзбек тилида ундовлар» (1953). 2. «Ундов гаплар» (1955). 3. «Сўз ва унинг морфологик структураси ҳақида» (1957). 4. «Ундалма ва мимемалар (Ҳозирги замон ўзбек тили, ҳамкор» 1957). 5. «Ўзбек терминологиясининг баъзи масалалари» (1968). 6. «Ўзбек тили (ҳамкор, 1978). 7. «Тилшунослик назарияси» (1972) ва бошқалар. 60 – 70 йиллар ўзбек тилшуносларининг сардорларидан бири бўлган Саид Усмонов, айниқса, морфология, лексикология, терминология ва тил назарияси бўйича жиддий ва салмоқли асарлар яратди.

Олим мураккаб ва актуал бўлган терминология масалаларига тўхталар экан, унинг «...ҳам ишлаб чиқариш қуроллари соҳасидаги, ҳам маданият ва фан соҳасидаги ҳар қандай янгиликлар даставвал тил бирликлари, тўғрироғи, терминлар орқали ўз ифодасини топади. Шу маънода терминология (маълум тилдаги терминлар мажмуи) замона тарихининг гувоҳи, кўзгусидир,¹ дейиши, айтиш ҳақиқатдир.

Саид Усмоновнинг проф. М.Мирзаев ва проф. И.Расуловлар билан ҳамкорликда яратган «Ўзбек тили» дарслиги алоҳида тилга олинади лозим. Чунки ушбу иш 70 йиллардаёқ тилшуносларнинг, талабаларнинг зарурий адабиётлари хазинасидан мустаҳкам ўрин эгаллади. Ишда лексикология ва морфологияга оид қатор ҳодисаларнинг табиати, моҳияти атрофлича очиқ берилди, айтиш ҳодисалар мукаммал таҳлил қилинди, пухта назарий ҳулосалар чиқарилди. Шунга кўра асар қайта - қайта нашр қилинди.

Саид Усмонов ўзининг истеъдодли тилшунос эканлигини фақат хусусий тилшуносликдагина - ўзбек тили билан боғлиқ кўплаб масалаларни асосли, ишонарли ҳал қилишдагина кўрсатиб қолмади. Унинг истеъдоди тилшуносликнинг анча мураккаб назарий – фалсафий масалаларини ҳал қилишда – шу соҳада ҳам яратган бир қанча тадқиқотларида яққол кўриниб туради. Бу ўринда, айниқса, унинг ўз даври учун жуда катта аҳамиятга эга бўлган «Тилшунослик назарияси» дарслиги ва тил назарияси билан боғлиқ яратган баъзи жиддий мақолалари таҳсинга сазовордир.

Тилшунос олимнинг педагогика институтларининг филология факультети талабалари учун яратган «Тилшунослик назарияси» асари ўзбек тилшунослигидаги энг катта воқеалардан, фанимизнинг энг йирик ютуқларидан бири бўлганлигини таъкидлаш шарт. Чунки олим ўзбек тилшуносларидан биринчи бўлиб, тилнинг илмий – назарий, фалсафий соҳаси бўйича мукаммал дарслик яратди. Дарсликда жаҳон тилшунослиги тарихии қадимги, ўрта ва янги асрлар тилшунослиги, қиёсий – тарихий тилшунослик масалалари, тил ва нутқ диалектик муносабати, тилни тадқиқ қилиш методлари анча мукаммал, чуқур ёритилдики, бу асар ўз даври учун тенги йўқ бир манба сифатида хизмат қилди ва қилмоқда.

Тўғри таъкидланганидек, «Кейинги ўн - ўн беш йил ичида бизда ўндан ортиқ фан докторлари етишиб чиқди, юздан ортиқ тилшунослар фан номзоди илмий даражасига эга бўлди. Саид Усмонов буларнинг ичида энг талантли тилшунос олимлардан бири эди».¹

¹ С.Усмонов. Ўзбек терминологиясининг баъзи масалалари. Т., 1968, 3-бет.

¹ Ўзбекистон маданияти. Т., 1973, 27 март, 3 – бет.

Саид Усмонов ўзининг қисқа (астиги 50 йил), аммо сермахсул илмий – педагогик фаолияти жараёнида ўнлаб тилшунос олимларга устозлик қилди, 60 га яқин илмий – назарий ва илмий – методик асарлар яратди. Бу асарлар истиқлол даврида ҳам фанимиз тараққиёти учун самарали хизмат қилмоқда.

Шоназар Шоабдурахмонов

Академик Шоназар Шоабдурахмонов ўзбек шевашунослиги фанининг дарғаси, йирик тилшунос олим, филология фанлари доктори (1963), ЎзФА академиги (1988),

Шоназар Шоабдурахмонов 1923 йилда Тошкентда туғилди. 1940 йилда Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетининг тил ва адабиёт факультетига ўқишга кирди. 1944 йилда институтни имтиёзли диплом билан тугатиб, ЎзФА Алишер Навоий номи Тил ва адабиёт институти аспиран-турасида ўқишни давом эттирди.

У 1949 йилда «Равшан достонининг бадиий тили» мавзусида номзодлик диссертациясини, 1963 йилда «Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари» мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди.

Олим ўзбек тилшунослигининг фонетика, орфография, пунктуация, морфология ва диалектология соҳалари бўйича қатор асарлар яратди. Унинг асосий тадқиқотлари қуйидагилари 1. «Фонетика. Ўзбек тили фонетикасига доир баъзи масалалар» (ҳамкор, 1953). 2. «Ўзбек орфографиясининг асосий қоидалари» (ҳамкор, 1954). 3. «Пунктуация қоидалари» (1953). 4. «Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар» (1953). 5. «Ҳозирги замон ўзбек тили» (ҳамкор, 1957). 6. «Ўзбек диалектологияси» (ҳамкор, 1978). 7. «Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари» (1962). 8. «Ҳозирги ўзбек адабий тили» (ҳамкор, 1980) ва бошқалар.

Шоназар Шоабдурахмоновнинг академик В.В.Решетов билан ҳамкорликда яратган «Фонетика. Ўзбек тили фонетикасига доир баъзи масалалар» асарида фонема термини илмий муомилага киритилди ва унинг моҳияти тушунтирилди. Унли фонемалар талаффузида а) тилнинг горизонтал ҳаракати, б) тилнинг вертикал ҳаракати, в) лабнинг иштироки мавжуд эканлиги, яъни унли товушларнинг учта дифференциал белгиси баён қилинди ва мавжуд олтита унли фонема ўша белгиларнинг мажмуаси сифатида изоҳланди. Ундош фонемалар учта белги асосида а) пайдо бўлиш ўрни; б) пайдо бўлиш усули; в) товуш пайчаларининг иштироки белгилари асосида тавсифланди.¹

Олимнинг «Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар» асарида ёрдамчи сўзлар – кўмакчи, боғловчи, юклама, модал сўз, ундов ва тақлидий сўзларнинг нутқ фаолиятидаги вазифаси очиқ берилди. Ёрдамчи сўзларнинг ички турлари, уларнинг моҳияти, қўлланиш хусусиятлари, маъно имкониятлари, мустақил сўзларга бўлган муносабати кабилар атрофлича ёритилди.

Шоназар Шоабдурахмоновнинг «Ўзбек адабий тили ва халқ шевалари» асари фундаментал тадқиқот сифатида майдонга келди.

Ғанижон Абдурахмонов

Академик Ғанижон Абдурахмонов ўзбек тилшунослиги фанининг сардорларидан бири, таниқли, етакчи олим, филология фанлари доктори (1960), профессор (1966), ЎзФА академиги (2001).

Ғанижон Абдурахмонов 1925 йилда Фарғона шаҳрида туғилди. 1942 йилда Улуғбек номидаги Фарғона давлат педагогика институтининг тил ва адабиёт факультетига ўқишга кирди. 1946 йилда олий ўқув юртини имтиёзли диплом билан тугатди. 1950 йилда профессор У.Турсунов раҳбарлигида «Ҳозирги замон ўзбек тилида субстантивация» мавзусида номзодлик диссертациясини ёқлади. 1960 йилда «Ўзбек адабий тилининг қўшма гап синтаксиси асослари» монографик тадқиқоти учун филология фанлари доктори илмий даражасига сазовор бўлди.

Олим Фарғона давлат педагогика институтидаги фаолиятини кафедра мудири ловозимидан бошлайди, сўнг директор, Фарғона ва Тошкент давлат педагогика

¹ А.Нурмонов. Ўша асар, 175 – бет.

институтларининг ректори, Республика олий ва ўрта махсус таълим вазири каби масъулиятли лавозимларда самарали меҳнат қилди.

Ғанижон Абдурахмонов ўзбек тилшунослигининг қатор соҳалари бўйича тадқиқот ишларини олиб бориб, кўплаб мукамал асарлар яратди. Булари 1. «Ажратилган иккинчи даражали бўлақлар» (1955). 2. «Қўшма гап» (1957). 3. «Қўшма гап синтаксиси асослари» (1958). 4. «Ўзбек тилидан қўлланма» (1962). 5. «Қўшма гап синтаксиси» (1964). 6. «Мураккаблашган гаплар синтаксиси» (1971). 7. «Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси» (ҳамкор, 1973). 8. «ХИ аср эски туркий тил синтаксиси бўйича тадқиқотлар» (1973). 9. «Тарихий синтаксис» (1974). 10. «Ҳозирги ўзбек адабий тили» (ҳамкор, 1979). 11. «Қадимги туркий тил» (ҳамкор, 1982). 12. «Ўзбек тили ва адабиёти» (ҳамкор, 2002) ва бошқалар.

Манбалардан кўриниб турибдики, Ғанижон Абдурахмонов ҳозирги замон ўзбек адабий тили ва ўзбек тили тарихи синтаксиси бўйича етакчи олимдир. Унинг, айниқса, қўшма гап синтаксиси муаммолари бўйича яратган фундаментал тадқиқотлари таҳсинга лойиқдир.

Тилшунос олим тадқиқотларида ўзбек тилида ажратилган гап бўлақлари мавжудлиги ҳақидаги фикрни илк бор ўртага ташлайди ва асослайди. Гапларнинг тузилишига кўра турларини анъанавий иккига эмас, балки учга бўлади. 1. Содда гап. 2. Мураккаб гап. 3. Қўшма гап. Мураккаб гаплар масаласига алоҳида урғу беради. У, айниқса, қўшма гапнинг боғловчисиз қўшма гап турини алоҳида ажратиб, материаллар асосида исботлаб беради. Аниқроғи, олим илмий изланишларида қўшма гапларни боғловчисиз қўшма гаплар, боғланган қўшма гаплар ва эргаш гапли қўшма гаплар каби турларга ажратади, уларни илмий – назарий ва амалий жиҳатдан мукамал ёритиб беради.

Ғанижон Абдурахмоновнинг ўзбек тили тарихий синтаксиси масалаларига ҳам алоҳида эътибор бериши ва шу йўналишда ҳам жиддий тадқиқотлар яратгани унинг тил тарихи масалаларида ҳам етук олим эканлигини кўрсатади. Жумладан, унинг «Тарихий синтаксис» қўлланмасида ўзбек тили қўшма гап конструкцияларининг тарихи ёритилади. Муаллиф ўзбек тили тарихига оид ёзма ёдгорликларни тўрт даврга бўлади қадимги туркий тил, эски туркий тил, эски ўзбек тили ва ҳозирги замон ўзбек адабий тили.

Муаллиф ишда қўшма гапнинг ҳар уч турии боғловчисиз қўшма гаплар, боғланган қўшма гаплар ва эргаш гапли қўшма гаплар – уларнинг тараққиёти масаласига махсус тўхталади. Шунингдек, олим ушбу манбада ХИИ асрга оид «Ҳибатул ҳақойиқ»нинг, ХИИ - ХИВ асрга оид «Ўғузнома» ва ХХ асрнинг машҳур романларидан бири бўлган «Ўтган кунлар» асарининг синтактик таҳлилини беради.

Шавкат Раҳматуллаев

Шавкат Раҳматуллаев ўзбек тилшунослигида катта салмоққа эга бўлган, кенг қамровли сермахсул олим, филология фанлари доктори (1966), профессор (1967).

Шавкат Раҳматуллаев 1926 йилда Тошкентда туғилди. 1943 - 1947 йилларда ҳозирги ЎзМУ (собиқ ТошДУ)нинг филология факультетида ўқиди. 1952 йилда профессор М.Насилов раҳбарлигида «Образли феъл фразеологик бирликларнинг асосий грамматик хусусиятлари» мавзусида номзодлик, 1966 йилда «Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари» мавзусида докторлик диссертациясини ёқлади.

Ш.Раҳматуллаев ўзбек фразеологиясининг сардоридир. У айна соҳага оид қатор асарлари билан ушбу йўналишнинг илмий – назарий ва амалий пойдеворини қуриб берди, уни юксалтирди, шакллантирди.

Кенг қамровли олим ўзбек илмий тилшунослигининг қатор йўналишлари лексикология, фразеология, семасиология, морфология, лексикография, этимология ва бошқалар бўйича жиддий тадқиқотлар яратди. Улари 1. «Фразеологик бирликларнинг асосий маъно турлари» (1956). 2. «Фразеология. Ҳозирги замон ўзбек тили» (1957) 3. «Модал сўзлар. Ҳозирги замон ўзбек тили» (1957) 4. «Қўшма сўзларнинг имло қоидалари ва луғати» (ҳамкор, 1961) 5. «Ўзбек тили» (ҳамкор, 1-қисм, 1963.). 6. «Ўзбек тилининг қисқача фразеологик луғати» (1964). 7. «Лексикология ҳамда фразеология. Ҳозирги ўзбек адабий тили» (1965). 8. «Ўзбек

фразеологиясининг баъзи масалалари» (1966). 9. «Нутқимиз кўрки» (1970). 10. «Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати» (1978). 11. «Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати» (ҳамкор, 1980). 12. «Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати» (1984). 13. «Ўзбек тилининг имло луғати» (ҳамкор, 1995). 14. «Ҳозирги ўзбек адабий тили» (ҳамкор, 1998). 15. «Ўзбек тилининг этимологик луғати» (2000, 2003) ва бошқалар.

Олим фразеология бўйича нафақат ўзбек тилшунослигида, балки туркий тилшуносликда ҳам етакчи мутахассислардан ҳисобланади. Шунингдек, у ўзбек тилшунослигида йирик лексикограф сифатида ҳам тан олинган бўлиб, айниқса, энг мураккаб ва машаққатли бўлган изоҳли луғатлар яратишда пешқадам ҳисобланади.

Маълумки, ўзбек тилшунослигида тилга система нуқтаи назаридан ёндашиш, систем – структур жиҳатдан лисоний ҳодисаларни таҳлил қилиш, даставвал, лексикология соҳасидан бошланган. «Натижада ўзбек тили лексикологияси тавсифий босқичдан янги босқичга – назарий босқичга, лексикани маълум лексик – семантик гуруҳлардан (ЛСГ) ташкил топган бутунлик, лексик бирликларни муайян маъно элементларининг муносабатидан ташкил топган тизим сифатида ўрганиш босқичига кўтарила борди. Бу билан ўзбек тавсифий лексикологиясидан систем (назарий) лексикологияга ўтила борди. Ана шу жараёни проф. Шавкат Раҳматуллаев ва унинг шогирди И.Қўчқортоевлар бошлаб берди».¹

Олимнинг катта хизматларидан яна бири шуки, у ўзбек тилшунослигида илк бор тилимиздаги туркий сўзларни қамраб олган этимологик луғат яратди. Катта ҳажмда (31,5 б/т) тузилган ушбу луғат оғир меҳнат эвазига юзага келганлиги мутлақ ҳақиқатдир. Муаллиф айтганидек, «Ўзбек тилининг этимологик луғатини тузишга интилганлар бўлди, лекин илмий ишларда айрим сўзларга тарихий – этимологик изоҳ беришдан нарига ўтилмади. Дахрнинг кажрафторини қарангки, бундай луғат тузиш менинг зиммамга юкланди».¹ Айтиш мумкинки, Ш.Раҳматуллаев ўз зиммасига юклатилган вазифани шараф билан бажарди.

Хуллас, ўзбек тили этимологиясининг шаклланиш жараёни дастлабки тажриба сифатида бошлаб берилди.

Азим Ҳожиёв

Азим Ҳожиёв ўзбек тилшунослигининг атоқли вакили, кенг қамровли етакчи олим, филология фанлари доктори (1968), ЎзФА академиги (2001).

Азим Ҳожиёв 1933 йилда Тошкентда туғилди. 1951 – 1956 йилларда ҳозирги ЎЗМУ (собиқ ТошДУ)нинг филология факультетида ўқиди. 1956 йилда шу университетнинг аспирантурасига ўқишга кирди. 1960 йилда В.В.Решетов раҳбарлигида «Ҳозирги замон ўзбек тилининг ҳозирги замон феъли» мавзусида номзодлик, 1968 йилда эса, «Эди, экан, эмиш тўлиқсиз феъли» мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди.

А.Ҳожиёв ўзбек тилшунослигининг, асосан, лексикология, морфология, сўз ясалиши, морфемика, терминология ва лексикография соҳалари бўйича фундаментал асарлар яратди. У фанимизда синчиков тилшунос - феълшунос олим сифатида танилди. Унинг асосий асарлари 1. «Қўшма сўзлар имлоси ва луғати» (ҳамкор, 1961). 2. «Ўзбек тилида қўшма, жуфт ва такрорий сўзлар» (1963). 3. «Ўзбек тилида кўмакчи феъллар» (1966). 4. «Тўлиқсиз феъл» (1970). 5. «Феъл» (1973). 6. «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати» (1974). 7. «Ўзбек тилида форма ясалиши» (1979). 8. «Ҳозирги ўзбек адабий тили» (ҳамкор, 1980). 9. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» (ҳамкор, II том, 1981). 10. «Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати» (1985). 11. «Ўзбек тилида сўз ясалиши» (1987). 12. «Ҳозирги ўзбек тили фаол сўзларининг изоҳли луғати» (ҳамкор, 2001) ва бошқалар.

А.Ҳожиёвнинг, айниқса, ўзбек тили морфемикаси, сўз ясалиши соҳасидаги ва изоҳли луғатлар яратишдаги хизматлари таҳсинга сазовордир. Муаллиф морфемика ҳақида, унинг ўрганиш объекти ҳақида шундай дейди «Морфемика сўзнинг неча морфемадан ташкил топишини ўрганмайди, балки морфемаларнинг турини ва ҳар бир турига хос хусусиятларини

¹ А.Нурмонов. *Ўша асар, 186 – бет.*

¹ Ш. Раҳматуллаев. *Ўзбек тилининг этимологик луғати. Т., 2000, 3-бет.*

ўрганади».¹ Бу морфемик сатҳ бирлиги бўлган морфеманинг объективлигини эътироф этувчи ва ана шу объектив бирликни ўрганувчи алоҳида тилшунослик бўлимининг вазифаси ҳақидаги ҳақиқий илмий баҳодир.²

Шунингдек, олимнинг лексикография соҳасидаги катта хизматларини ҳам алоҳида такидлаш лозим. Айниқса, унинг изоҳли луғатлар яратиш фаолияти – «Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати» асари филологлар, шоиру ёзувчилар, мактаб ўқитувчилари учун қимматли манба сифатида хизмат қилиб келмоқда. Ушбу тадқиқот ўзбек тилининг ҳақиқатан синонимларга бой тил эканлигини лексик синонимлар-уларнинг синонимик қаторлари орқали исботлаб беради. Луғатнинг ҳар бир мақоласи 1) синонимик қатордан; 2) синонимик қатордаги сўзлар учун умумий бўлган маънонинг изоҳидан; 3) синонимик қатордаги ҳар бир сўзга хос хусусиятнинг таърифидан; 4) синонимик қатор ва ҳар бир синонимга берилган таърифни тасдиқловчи мисоллардан ташкил топади.³ Луғатнинг муҳим жиҳатларидан бири шуки, муаллиф синонимик қатор бирликларининг ўзаро нозик сезилар-сезилмас маъно фарқларини ҳам ишонарли кўрсатиб беради.

Олимнинг мустақиллик даврида ҳамкорликда яратган «Ҳозирги ўзбек тилидаги фаол сўзларнинг изоҳли луғати» асари ҳам лотин ёзувида яратилган муҳим манбалардан – луғатлардан ҳисобланади.

Эрнст Бегматов

Эрнст Бегматов таниқли сермахсул тилшунос олим, ўзбек ономастикасининг – антропонимикасининг асосчиси, филология фанлари доктори (1988), профессор (1990).

Эрнст Бегматов 1936 йилда Наманган вилоятида туғилди, ёшлик йиллари жанубий Қозоғистонда ўтди. 1955 йилда мактабни, 1959 йилда Навоий номидаги СамДУнинг филология факультетини битирди. 1961 йилдан Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтида ишлаб келмоқда.

Олим 1965 йилда Фахри Камол раҳбарлигида «Ўзбек тили антропонимикаси» мавзусида номзодлик диссертациясини, 1988 йилда «Ҳозирги замон ўзбек адабий тили лексикасининг ўз қатлами» мавзусида докторлик диссертациясини ёқлади.

Профессор Эрнст Бегматов ўзбек тилшунослигининг лексико-логия, семасиология, ономастика, нутқ маданияти, услубшунос-лик ва лексикография соҳалари бўйича қатор салмоқли ишлар яратди.

Булари 1. «Номлар ва одамлар» (1966). 2. «Исмингизнинг маъноси нима» (ҳамкор, 1968). 3. «Киши номлари имлоси» (1970). 4. «Ўзбек исмлари имлоси» (1972). 5. «Ўзбек тилининг имло луғати» (ҳамкор, 1976). 6. «Ўзбек тили лексикологияси» (ҳамкор 1981). 7. «Адабий норма ва нутқ маданияти» (1983). 8. «Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари» (1985). 9. «Ўзбек нутқ маданияти очерклари» (ҳамкор, 1988). 10. «Ўзбек исмлари» (1991). 11. «Нутқ маданияти ва услубият асослари» (ҳамкор, 1992). 12. «Исм чиройи» (1994). 13. «Ўзбек исмлари. 14.600 исмлар изоҳи» (1998) ва бошқалар.

Тилшунос олим бутун ҳаёти давомида – лисоний ижодида номшунослик билан – исмлар муаммоси билан жиддий шуғулланди. У минг – минглаб исмларни тўплади, тартибга солди, исмларнинг этимологиясини – маъносини аниқлади, изоҳини берди, уларнинг қандай ёзилиши лозимлиги ҳақида фикрларини баён этди. Ана шундай оғир, сермашаққат меҳнат натижасида ўзбек исмларига бағишланган ўнлаб йирик тадқиқотлар, юзлаб мақолалар майдонга келди. Шунга кўра олим туркий тилшуносликда ономастика йўналишида энг фахрли ўринлардан бирини ҳақли равишда эгаллайди.

Эрнст Бегматовнинг ўзбек нутқ маданияти ва ўзбек лексикологияси соҳасидаги фаолияти – ушбу йўналишлар тараққиётига қўшган ҳиссаси ҳам салмоқлидир.

¹ А.Ҳожиёв. Сўзнинг морфологик ва сўз ясаллиш структураси. Ўзбек тили ва адабиёти. ж.1976. 3,31-бет.

² А. Нурмонов. Ўша асар, 182-бет.

³ А. Ҳожиёв. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. Т., 1974, 6-бет.

Олим ўзбек тилшунослари орасида инсонга ном қўйиш, исм бериш маънавиятининг тарғиботчиси, ташвиқотчиси, жонкуяри сифатида ажралиб туради. У исм чиройи ҳақида фикр юритар экан, фарзандларга исмлар тўғри танланиши, тўғри ёзилиши лозимлигини уқтириб, шундай дейди «Исм чиройи фақатгина номнинг мазмунидагина эмас, балки унинг тўғри шаклида ҳамдир. Мазмунан теран ва гўзал, шаклан эса тўғри ва кўркем исм чиройли исмдир. Тўғри ёзилган, талаффузи осон, қулай исм – чиройли исмдир. Ўзбекистон диёрининг, ўзбек халқининг буюк орзуларини, ота – оналарнинг ўз фарзандига бўлган эзгу ниятларини, армон ва тилакларини ифода қилувчи исмлар чиройли исмдир».¹ Бу - ҳақ гап. Умуман, фарзандларга исм бериш, ном бериш – жой номларига алоҳида этибор, масъулият билан қараш муҳим ижтимоий – сиёсий, маънавий, маданий муаммодир, ўзига хос қадриятдир.

Гап инсон исмлари ҳақида кетар экан, исмшунос олимнинг 40 босма табоққа яқин – 600 бетдан ортиқ катта ҳажмдаги салмоқли асарини айтиб ўтиш шарт. «Ўзбек исмлари» номи билан чоп этилган айни муҳим қўлланма – луғат ўз ичига 14.600 га яқин исмни олиб, уларнинг этнографик маъноларини изоҳлайди. Асарнинг асосий мақсади ўзбек исмларининг бутун бойлигини бир жойга тўплаб, маъносини изоҳлаб бериш орқали келажак авлодга бу борада катта бир маънавий мерос қолдиришдир.²

Ҳамид Неъматов

Ҳамид Неъматов учинчи авлод ўзбек тилшуносларининг сардори, истеъдодли олим, ўткир назариётчи ва амалиётчи, ҳам диахрон, ҳам синхрон тилшуносликнинг энг етук вакиллари билан бири, ўзбек тилшунослигининг Бодуэн де Куртенэсидир.

Ҳамид Неъматов 1941 йилда Бухоро шаҳрида зиёли оиласида туғилди. 1950 – 1960 йилларда мактабда ўқиди. 1961 – 1966 йилларда Санкт Петербург университетининг шарқ факультетида таълим олди. Устозлари машҳур олимлари академик А.Н.Кононов ва профессор С.Н.Ивановлардир.

1967 - 1970 йилларда Санкт Петербург университетининг аспирантурасида билим олди. 1970 йилда акад. А.Н.Кононов раҳбарлигида ««Девони Кошғарий» материаллари асосида феъл морфологияси» мавзусида номзодлик, 1978 йилда «Морфология восточно – тюркского языка XII – XIII в.в» мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди. 1982 йилда профессор унвони берилди.

Проф. Ҳ.Неъматов улкан тилшунос сифатида ўзбек тилшунослигидаги янгиликларга ва она тили бўйича таълим системасидаги, таълим йўналишидаги ишларга раҳбарлик қилди ва ушбу жараёнда ўзи ҳам фаол қатнашди, ғоявий раҳнамо бўлди.

Проф. Ҳ.Неъматов 1991 йилдан шу кунгача амалда ва эътиборда бўлган «Ўзбек тили доимий анжумани» (ЎТДА)нинг асосчиси, ташкилотчиси ва раиси ҳамдир.

У она тили таълими бўйича амалда бўлган қатор концепция, дастур, дарслик, қўлланма ва илмий – назарий ишларнинг муаллифидир.

Ҳамид Неъматовнинг, айниқса, «Бухоро тилшунослик мактабининг шаклланиши ва ривожиди»¹ ги хизматлари каттадир.

Ҳ. Неъматов ўзбек тилшунослигида икки муҳим ғояни илгари сурди 1. Тил ва нутқни фарқлаш. 2. Илмий изланиш ва тадқиқотларда диалектик фалсафага - унинг қонун ва категорияларига асосланиш, тил ва нутқ ҳодисаларининг моҳиятини (субстанцияни) очиш.

Аллома ўзининг бутун ижоди давомида қайд этилган икки муҳим ғояга амал қилмоқда, уни ривожлантирмоқда, шогирдларидан ҳам талаб қилмоқда. Аниқи, ушбу ғояларга асосланган мактаб яратди.

Олим нафақат тилшунос сифатида, балки филолог, турколог сифатида республикада ва ундан ташқарида - ҳамдўстлик давлатларида, Туркия, Россия ва бошқаларда ҳам

¹ Э. Бегматов. *Исм чиройи*. Т. 1994, 88-бет.

² Э.Бегматов. *Ўзбек исмлари*. Т., 1998, 4-бет

¹ К.Назаров. *Истеъдодли олим. Тўхфа (проф. Ҳ.Неъматовнинг 60 йиллигига бағишланади)*. Т., 2001, 14 – бет.

таниклидир. У ислом фалсафасини ҳам мукамал билувчи ва лисоний ҳодисаларга асосли ҳамда ишонарли татбиқ қилувчи шахсдир.

Проф. Ҳ.Неъматов тилшуносликнинг деярли барча соҳалари бўйича баракали ижод қилиб келмоқда. Асарлари 1.«Махмуд Кашгарский о тюркских языках» (ҳамкор). «История лингвисти-ческих учений» (1981). 2.«Функциональная морфология тюркоязычных памятников XII – XIII вв». (1989). 3.«Ўзбек тили тарихий фонетикаси. (Т., 1992). 4.«Тил ва нутқ» (ҳамкор, 1993). 5. «Ўзбек тили систем лексикологияси асослари» (ҳамкор, 1995). 6. «Она тили таълими мазмуни» (ҳамкор, 1995). 7.«Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари» (ҳамкор, 1999). 8. 5-9 синфлар учун яратилган қатор она тили дарсликлари ва бошқалар.

Шунингдек, «Тилшунослик тарихига ҳамда ҳозирги ўзбек тилшунослигининг долзарб масалаларига, она тили таълими мазмунига бағишланган 300 дан ортиқ илмий, илмий – методик мақолалари»² фанимизга – унинг ривожига баракали хизмат қилмоқда. Шу ўринда «Ўзбек тили систем лексикологияси асослари» асари ҳақида проф. А.Нурмоновнинг қуйидаги фикрини келтириш айтиш мумкин. «Ҳамид Неъматов ва Р.Расуловларнинг «Ўзбек тили систем лексикологияси асослари» китобининг нашр қилиниши фақат ўзбек тилшунослигида эмас, балки бутун туркийшуносликда катта воқеа бўлди».¹ Шундай. Чунки ушбу иш туркий тилшуносликда – туркий лексикологияда илк фундаментал тадқиқот сифатида катта аҳамиятга эгадир.

Абдуҳамид Нурмонов

Абдуҳамид Нурмонов йирик ўзбек тилшуносларидан бири, кенг камровли, сермахсул олим, филология фанлари доктори (1982), профессор (1983).

Абдуҳамид Нурмонов 1942 йилда Андижон вилоятининг Балиқчи туманида туғилди. 1958 йилда мактабни тугатди. 1958 – 1963 йилларда Фарғона давлат педагогика институтида ўқиди. 1973 йилда проф. М.Миртожиев раҳбарлигида «Ўзбек тилида фонетик ўзгаришлардаги тежамкорлик принциплари» мавзусида номзодлик, 1983 йилда «Ўзбек тили синтаксисини систем тадқиқ қилиш муаммолари» мавзусида докторлик диссертациясини ёқлади.

Проф. А.Нурмонов ўзбек тилшунослигининг фонетика – фонология, морфонология, синтаксис, лексикография ва тилшунослик тарихи соҳалари бўйича қатор мукамал асарлар яратган, мактаблар учун она тили дарсликларини нашр қилдирган етук олимдир. Унинг асосий асарлари 1.«Проблемы системного исследования синтаксиса узбекского языка» (1982). 2. «Гап ҳақида синтактик назариялар» (1988). 3.«Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси» (ҳамкор, 1991). 4. «Ўзбек тили фонологияси ва морфологияси» (ҳамкор, 1992). 5.«Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис» (ҳамкор, 1995). 6. «Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология» (ҳамкор, 2001). 7. «Тилшунослик ва табиий фанлар» (2001). 8. «Ўзбек тилшунослиги тарихи» (2002). 9.«Ҳозирги ўзбек тили фаол сўзларининг изоҳли луғати»(ҳамкор, 2001) ва бошқалар.

Қайд этилган манбалардан маълумки, олим, асосан, ўзбек тили назарий грамматикаси – синтаксиси йўналишида баракали ижод қилган, муҳим тадқиқотлар яратган, ўз асарлари билан айтиш соҳанинг сифатли ривожланишига, синтаксиснинг формал – семантик йўналишига, унинг «ўсишига» катта ҳисса қўшган тилшуносдир. Умуман, у ўзбек тили синтаксисини система сифатида тадқиқ этишда фаоллик кўрсатган олимлардан биридир.

А.Нурмоновнинг ўзбек тилшунослигидаги катта хизмат-ларидан яна бири тилшунослигимиз тарихига оид фундаментал тадқиқотнинг - «Ўзбек тилшунослиги тарихи» номли ўқув қўлланмасининг яратилишидир. Аниқроғи, катта ва оғир меҳнат эвазига яратилган ушбу асар ўзбек тилшунослигида муҳим воқеа бўлди. Чунки, ҳозиргача 9 асрдан – халифалик давридан бошлаб, то шу кунгача изчиллик асосида, босқичма – босқич, бирма –

² Э.Умаров. А.Пардаев. «Ҳамид ўуломович Неъматов» Тухфа, 20 – бет.

¹ А.Нурмонов. Ўша асар, 226 – бет.

бир тилшунослигимиз тарихи ва тараққиётини синчиковлик билан акс эттирган, баён қилган жиддий тадқиқот йўқ эди. Муаллифнинг сўзи билан айтганда «Аслида ўзбек тилшунослиги ўзининг узоқ тарихига эга. Тилшунослик соҳасида қалам тебратган алломаларимиз ўзларигача бўлган жаҳон олимларининг илмий меросидан баҳраманд бўлишлари билан бирга жаҳон тилшунослигининг равнақи учун ҳам ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар.

Айниқса, тилшуносликнинг фалсафий масалаларини ҳал этишда, фонема ва ҳарф муносабатини белгилашда, лисоний бирликларнинг мазмуний томонини ёритишда, узвий таҳлил усулининг пайдо бўлишида, алфавит ва мазмуний майдон асосидаги луғатлар тузиш тамойилларининг белгиланишида ўзбек тилшуносларининг хизматлари катта.

Аждодларимиз қолдирган маданий меросини ўрганиш, улар яратган оламшумул илмий кашфиётларни рўй – рост баён қилиш имконияти фақат мустақиллик туфайлигина вужудга келди.

Ана шу имкониятдан фойдаланган ҳолда ўтмиш маданий меросимизни синчиклаб ўрганиш, аждодларимизнинг дунё тилшунослигига қўшган хизматларини фахр – ифтихор туйғуси билан кенг омма ўртасида тарғиб ва ташвиқ қилиш ҳар бир ўзбек зиёлисининг энг шавқли – завқли ишига айланмоғи лозим».¹ Биз ҳам шу фикрдамиз.

Низомиддин Маҳмудов

Низомиддин Маҳмудов ҳозирги ўзбек тилшунослигининг йирик пешқадам вакили, сермахсул олим, филология фанлари доктори (1984), профессор (1985).

Низомиддин Маҳмудов 1951 йилда Фарғона вилоятининг Янгикўрғон туманида туғилди. 1968 йилда мактабни тугатди. 1969 – 1974 йилларда ЎЗМУ (собик ТошДУ)нинг филология факультетида таълим олди.

У 1978 йилда проф. М.Миртожиев раҳбарлигида «Ўзбек тилида эллипсис» мавзусида номзодлик диссертациясини, 1984 йилда «Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик – синтактик асимметрия» мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди.

Н.Маҳмудов ўзбек тилшунослигининг, асосан... синтаксис, лексикология, лексикография, социолингвистика, ўзбек тилида иш юритиш йўналишлари бўйича қатор жиддий тадқиқотлар яратган, она тили бўйича дарсликлар эълон қилган олимдир. Унинг асосий асарлари 1. «Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик ва синтактик асимметрия» (1984). 2. «Ёзув тарихидан қисқача луғат – маълумотнома» (1990). 3. «Тил ва маънавият» (ҳамкор, 1992). 4. «Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси» (ҳамкор, 1992). 5. «Туркча - ўзбекча, ўзбекча – туркча луғат» (ҳамкор, 1993). 6. «Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис» (ҳамкор, 1995). 7. «Тил» (1998). 8. «Ўзимиз ва сўзимиз» (1997). 9. «Маърифат манзилларида» (2000). 10. «Ўзбек тилида иш юритиш» (ҳамкор, 2003). 12. «Она тили» (ҳамкор, 2004) ва бошқалар.

Ўзбек тилшунослигида – синтаксисида формал – семантик йўналишнинг етакчиларидан бири бўлган Низомиддин Маҳмудов социолингвистика соҳасида ҳам баракали ижод қилиб келмоқда. Аниқроғи, ўзбек филологиясида «Мустақиллик шарофати билан лингвистик журналистика деб номлаш мумкин бўлган алоҳида йўналиш вужудга келди».¹ Проф. Н.Маҳмудов ушбу йўналишнинг шаклланишига ва тараққиётига катта ҳисса қўшиб келаётган олимдир.

Н.Маҳмудов миллат кўзгуси, ҳаёт кўзгуси бўлган она ва ота тилимизнинг софлиги учун, ўзига хослиги учун, тилимиз та-биатида хос имкониятларининг, тилимиз бойлигининг намоён бўлиши учун астойдил хизмат қилаётган тилшунос ҳамдир. Унинг тилимиз бойлигини, қудратини мадҳ этувчи қатор асарлари бунинг гувоҳидир.

¹ А.Нурмонов. Ўша асар, 223 – бет.

¹ А. Нурмонов. Ўша асар, 222-бет.

Мустақиллик туфайли тилимиз эркинлиги, равнақи учун кенг имкониятлар юзага келганлигини социолингвистик тадқиқотларида таъкидлаб келаётган олим шундай дейди «Яқин ўтмишимизда она сўз, демакки, миллат, халқ қаддини ҳам қил-моқ йўлида қилинган уринишлар истиқлол шарофати билан тарих қаърига кириб бўлди. Ўзимиз ҳам озод бўлдик, сўзимиз ҳам озод бўлди. Ўзбекистон мустақил давлат сифатида мунаввар ва мухташам манзил сари ўз йўлида шитоб билан бормоқда, ўзбек тили ана шундай давлатнинг мустақил тили сифатида камол топмоқда».¹

Равшанхўжа Расулов

Равшанхўжа Расулов истиқлол даври ўзбек тилшунос-лигининг таниқли вакили, сермахсул назарийчи олим, фило-логия фанлари доктори (1989), профессор (1990).

Равшанхўжа Расулов 1946 йилда Тошкент шаҳрида туғилди. 1965 йилда мактабни тугатди. 1965 – 1970 йилларда ЎзМУ (собиқ ТошДУ)нинг ўзбек филологияси факультетида ўқиди.

1975 йилда «Алпомиш» достонида сўзлар орасидаги синтак-тик муносабатнинг ифодаланиши» мавзусида номзодлик, 1989 йилда «Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг валентлиги» мавзусида докторлик диссертациясини ҳимоя қилди.

Р.Расулов ўзбек тилшунослигининг лексикология, семасио-логия, лексикография, синтаксис, умумий тилшунослик ва ўзбек тили фанлари бўйича фундаментал тадқиқотлар яратган олимдир.

Унинг асосий асарлари 1. «Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари» (1989). 2. «Ўзбек тили феълларининг семантик структураси» (1-қисм, 1990). 3. «Гла-голы состояния в узбекском языке и их валентность» (1991). 4. «Лексикологияни ўрганиш» (ҳамкор, 1992). 5. «Ўзбек тили феълларининг семантик структураси» (2-қисм, 1993). 6. «Ўзбек тили систем лексикологияси асослари» (ҳамкор, 1995). 7. «Ўзбек тили тасвирий ифодаларининг изоҳли луғати» (ҳам-кор, 1997). 8. «Ўзбек тили феълларининг маъно тузилиши» (2001). 9. «Ўзбек тили» (ҳамкор, 2004). 10. «Нутқ маданияти» (ҳамкор, 2004). 11. «Ўзбек тили» (ҳамкор, 2005). 12. «Умумий тилшунослик. Тилшунослик тарихи. 1-қисм» (2005). 13. «Ўзбек тили назарий грамматикаси муаммолари» (феъл – кесим валентлиги ва содда гап структураси, нашрда) ва бошқалар.

Проф. Равшанхўжа Расулов туркологияда ҳолат феълларига оид қатор монографияларида илк бор ушбу феълларни илмий – назарий ва фалсафий жиҳатдан мукамал ўрганиб чиқди. Айни феълларнинг маъно тузилишини компонент таҳлил усули асосида текшириб, уларнинг ички ЛСГларини аниқлаб, бу гу-руҳга кирувчи феълларнинг ҳар бирини таърифлади, тав-сифлади Шунингдек, айна ҳолат феълларининг валентлик им-кониятларини ҳам чуқур ёритиб берди. Шунга кўра ўзбек тилшунослигида систем лексикологиянинг ва систем синтак-сиснинг шаклланиши ва кенг кулоч ёйиши учун мустаҳкам замин яратди.

Олимнинг устози профессор Ҳ.Неъматов ҳамкорлиги ва раҳбарлигида яратилган «Ўзбек тили систем лексикологияси асослари» асарида туркий тилшуносликда илк бор жаҳон систем – структур тилшунослигининг энг яхши жиҳатлари ўзининг аниқ ифодасини топди. Шунингдек, тадқиқотда шу кунгача ўзбек лексикологиясида эришилган ютуқлар умумлаштирилди, чуқурлаштирилди¹, бир бутун ҳолда китобхонга тақдим этилди.

Олим назарий – фалсафий йўналишдагина эмас, балки амалиёт билан боғлиқ - шу кунги тил сиёсатининг долзарб ма-салаларидан бири бўлган давлат тилини ўрганиш борасида ҳам асарларга эътибор бериб келмоқда. Аниқроғи ҳамкорликда – унинг раҳбарлигида олий ўқув юртлари рус гуруҳи талабалари учун катта ҳажмда латин ёзувида «Ўзбек тили» дарслиги эълон қилинди. Дарсликда назарий билимлар билан амалий билимлар уйғунликда берилди. Ишда асосий диққат – эътибор амалиётга – сўзлашув нуткига – нутқ ўстириш муаммосига

¹ Н.Маҳмудов. Ўзимиз ва сўзимиз. Т., 1997, 3 – бет.

¹ Қаранг, А.Нурмонов. Ўша асар, 188 – бет.

қаратилди, нутқ услублари ва ўзбек тилида иш юритиш ҳужжатлари ҳақида ҳам маълумотлар келтирилди.

Проф. Равшанхўжа Расуловнинг шогирди билан ҳамкор-ликда яратган тилимиз бойлигини намоён этувчи парафраза-ларнинг изохли луғати ҳам бўлиб, ушбу асар шу йўналишдаги дастлабки тадқиқот сифатида эътиборга лойиқдир.²

ХУЛОСА

Жаҳон тилшунослиги тарихи бир уммонки, ундан имкониятга, талаб ва мақсадга кўра хабардор бўлиш, шу йўналишда билимга эга бўлиш, ундан фойдаланиш ва тадқиқотларда ушбу «уммонга» асосланиш ҳар бир жиддий тадқиқотчи учун, тилшунос учун шарафдир. Чунки тилшунослик фанининг келажаги аслида тилшунослик тарихидан, лисоний битмас – туганмас хазинадан бошланади. Шунингдек, тилшуносликнинг илмий – назарий муаммоларининг асоси, пойдевори ҳам мантиқан тилшунослик тарихидадир. Айни тарихни мукамал билмасдан, уни тасаввур қилмасдан, уни англамасдан туриб, тилшуносликнинг назарий – фалсафий масалалари ҳақида фикр юритиш мақсадга мутлақо мувофиқ эмасдир, дилетантликдир.

Айтилганларга кўра биз умумий тилшунослик соҳасидаги дастлабки қадамни – ушбу монографик характердаги ўқув қўлланмани тилшунослик тарихидан, лисоний ўтмишдан бошладик. Навбат тилшуносликнинг назарий масалаларига.

---

² Монографик характердаги ўқув қўлланманинг ҳажм тақозосига кўра VI бўлимда қайд этилган тилшуносларнинг барчаси ҳақида маълумот бериш имкони бўлмади. Шунга кўра ҳар бир авлод тилшуносларидан вакиллар келтириш билан чекландик.

М У Н Д А Р И Ж А

3	Сўз боши_____	
4	Тилшунослик тарихи_____	
4	И. Қадимги асрлар тилшунослиги _____	
4	Қадимги ҳинд тилшунослиги_____	
6	Қадимги юнон тилшунослиги_____	
6	1.Тилшуносликнинг фалсафий даври_____	
8	2.Тилшуносликнинг грамматик даври_____	
8	Қадимги Рим тилшунослиги_____	
9	Қадимги Хитой тилшунослиги_____	
	ИИ. Ўрта асрлар	
	тилшунослиги _____	11
11	Араб тилшунослиги_____	
12	Ўрта Осиёда тилшунослик_____	
15	Абу Наср Форобий_____	
15	Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал –Беруний_____	
16	Абу Али ибн Сино_____	
17	Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад Кошғарий_____	
18	Абул Қосим Муҳаммад ибн Умар аз-Замахшарий_____	
20	Алишер Навоий_____	
21	Мирзо Меҳдихон_____	
	ИИИ. Европада уйғониш давридаги	
	тилшунослик _____	22
23	Пор – Рояль грамматикаси_____	
24	Рус тилшунослиги_____	

	Михаил Васильевич Ломоносов	
25		
	ИВ.	
	Компаративистика	26
	Франц Бопп	
27		
	Расмус Раск	
28		
	Якоб Гримм	
28		
	Александр Христофорович Востоков	
28		
	Вильгельм фон Гумбольдт ва умумий тилшунослик	
29		
	Август Шлейхер. Натурализм	
32	Гейман	Штейнталь.
	Психологизм	34
	Александр Афанасьевич Потебня	35
	Фердинанд де Соссюр. Социологизм. Социологик тилшунослик	
	36	
	Структурализм	
38		
	Прага структурализми	
38		
	Америка структурализми	
39		
	Копенгаген структурализми	
40		
	В.	Шўро
	тилшунослиги	даври
		41
	Иван Иванович Мещанинов	
41		
	Лев	Владимирович
	Шчерба	42
	Виктор	Владимирович
	Виноградов	43
	Евгений	Дмитриевич
	Поливанов	44
	Александр	Иванович
	Смирницкий	44
	ВИ.	Ўзбек
	тилшунослиги	45
	Аюб	
	Ғуломов	45
	Саид	
	Усмонов	46
	Шоназар	
	Шоабдурахмонов	47
	Ғанижон	
	Абдурахмонов	47

Шавкат	
Раҳматуллаев	48
Азим	
Ҳоҷиев	49
Эрнст	
Бегматов	49
Ҳамид	
Неъматов	50
Абдуҳамид	
Нурмонов	51
Низомиддин	
Маҳмудов	52
Равшанхўжа	
Расулов	52
Хулоса	53
Мундарижа	54

